

**СУПРУНЕНКО О.Б.
ШЕРСТЮК В.В.
ПУГОЛОВОК Ю.О.**

СЕЛІТРОВАРНИЦЬКИЙ СТАН

НА БІЛЬСЬКОМУ

ГОРОДИЩІ

Супруненко О.Б.,
Шерстюк В.В.,
Пуголовок Ю.О.

СЕЛІТРОВАРНИЦЬКИЙ СТАН НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Київ
2010

The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Preservation of the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservation and Study of Archaeological Sites

**SALTPETRE WORKHOUSE
IN THE SITE OF THE ANCIENT
SETTLEMENT OF BILSK**

by

A.B.Suprunenko, V.V.Sherstyuk, Y.A.Pugolovok

Kyiv
2010

Центр пам'яткознавства НАН України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.

СЕЛІТРОВАРНИЦЬКИЙ СТАН НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Київ
2010

УДК 94/903.23 «17»
ББК 63.3.4 (4 УКР–4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (протокол № 11 від 24 листопада 2009 р.).

Науковий редактор –

Скорий С.А., доктор історичних наук,
професор (Інститут археології НАН України)

Рецензенти:

Михайлина Л.П., доктор історичних наук (Інститут археології НАН України)

Моця О.П., член-кореспондент Національної Академії наук України,
доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.

С 89 Селітроварницький стан на Більському городиші. – Київ, 2010. – 96 с.,
4 кол. вкл.: іл. – (Центр пам'яткознавства НАН України і Українсько-
го Товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр охорони та
досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської об-
лдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-21-5

У виданні аналізуються матеріали козацької доби з розкопок решток селітроварницьких комплексів, виявлених у межах Великого укріплення Більського городища на Полтавщині, датовані серединою – третьою чвертю XVII ст. Опис залишків об'єктів доповнений варіантами реконструкцій деяких із них, характеристикою знахідок та даними історичних джерел про час поширення селітроварницького промислу на території Середнього Поворскля та в окрузі Більського городища.

ББК 63.3.4 (4 УКР–4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-21-5

© Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О., 2010
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управ-
ління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010

ПЕРЕДМОВА

Вивчення археологічних пам'яток, пов'язаних з селітроварництвом, лише розпочинається після тривалої перерви, проте, у ХХІ ст. воно матиме чимало перспектив саме на Полтавщині, в зоні поширення цього важливого промислу козацької епохи, завдяки якому навіть частина території Дніпровського лісостепового Лівобережжя отримала свого часу назву «Селітряної держави». Селітра, як складова частина пороху, та її виробництво стали однією з основних підвалин заселення на той час ще малоосвоєних просторів сучасного сходу Полтавщини – долин середніх течій рік Псел, Ворскла й Оріль. З-поміж багатьох районів краю саме водороздільні ділянки на межі з сусідньою Слобожанщиною, а, відповідно, на кордоні Речі Посполитої, а пізніше – Гетьманщини з Московською державою, й були місцями діяльності перших промисловиків – селітроварників.

Наявність вільних земель, неконтрольоване використання природних ресурсів привели сюди і старанних виконавців робіт, і авантюристів. Вони з'явилися тут у зв'язку із наявністю у місцевих чорноземах значної кількості селітри. Перші селітроварники потрапили на землю, яка за 2 тисячі років до їх приходу була охоплена жвавим економічним життям, інтенсивно використовувалася населенням скіфської епохи. Зокрема, в межах Ворсклинсько-Псільського межиріччя осередком такого життя було Більське городище – унікальний археологічний комплекс, що склався завдяки існуванню значного економічного, політичного та релігійного центру міського типу – своєїрідної «столиці» угруповання лісостепових племен скіфського часу. Потужні культурні нашарування I тис. до н.е., відкладення наступних епох на майданчиках цитаделей, попелища-зольники посеред Західної фортеці та на численних селищах території й округи Великого укріплення, вали, зведені з прошарків чорноземного і суглинкового ґрунту, а, передусім, величні некрополі у складі численних курганів, споруджених із чорнозему і дерну, зробили це місце природним осередком формування покладів селітри, яку, за

відомою технологією, було економічно вигідно видобувати, використовуючи в якості палива деревину густих лісів, дубово-грабових дібров і рідколісся. Багатство угідь на воду, необхідну для такого виробництва, зробило цей знелюднілий після татарських набігів XV-XVI ст. район одним з основних місць видобування селітри, що продовжував давати продукцію й у XIX ст.

Із вивченням території та пам'яток Більського городища пов'язана й поява більшості наукових праць про селітроварництво та його археологічні рештки, що з'явилися за останні 200 років.

Так, уперше, археологічні об'єкти селітроварників, правда, без достатньої наукової атрибуції, описав ще у 80-х рр. XVIII ст. О.Ф.Шафонський [81, с. 653-656]. Сліди видобутку селітри в окрузі й на городищі привертати увагу на початку XIX ст. ще одного дослідника старожитностей регіону – архієпископа Філарета (Д.Г.Гумілевського) [78, с. 43-44; 79, с. 295-296].

Залишки селітряного виробництва Полтавщини знайшли відображення і в матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету колишньої Російської імперії 1873-1874 рр., зініційованого Д.Я.Самоковасовим [70, с. 80-81], що були видані в Полтаві М.О.Макаренком [40, с. 8-9, 65]. Об'єктом опису полтавського археолога І.А.Зарецького 1888 р. стала Розрита Могила неподалік с.Лихачівка на сучасній Котелевщині – грандіозний майдан на місці решток кургану, розкопаного селітроварниками XVII ст., що безпосередньо тяжів до Більського городища [5, с. 2-4; 21, с. 230-235]. Місця видобутку ґрунту на селітру у вигляді майданів та котлованів у валах укріплень Більської фортеці описували на початку XX ст. В.Г.Ляскоронський та Л.В.Падалка [38, с. 177-179; 51, с. 174-175; 52, с. 59, 71, 112 і наст.].

Від констатації фактів існування пам'яток до перших наукових досліджень шляхом розкопок на початку XX ст. пройшов певний час. У 1906 р. В.О.Городцов провів наймасштабніші, як на той час, дослідження не тільки на Західному укріпленні Більського городища, а й на курганах округи, пошкоджених виробництвом селітри, майданів в ур. Марченки, відвалів одного з бургтів на Західному укріпленні [58, с. 47-49]. Саме ці перші, і, зазначимо, єдині археологічні роботи на селітроварницьких об'єктах у Більську в XX ст. на сьогодні складають найважливіше коло відомостей про археологічно підтверджене поширення промислу в межах комплексу [16, с. 10, 42-43, 47, 67, 69; 84, с. 8].

Матеріали досліджень В.О.Городцова сповна використовувалися у відомій праці О.С.Федоровського про майдани, що побачила світ на початку 1930-х рр. [77]. Значна частина цієї роботи спиралася на вивчення

майданів та інших селітроварницьких об'єктів, у тому числі – в окрузі Більського городища і на Скороборі. З початком періоду сталінських репресій «селітроварницька», як і будь-яка «козацька» проблематика в археологічній науці стає безперспективною, з огляду на можливі політичні й наукові «оргвисновки».

Дослідники початку 1940–1970-х рр. могли лише констатувати наявність майданів і майданоподібних споруд, залишаючись на описовому рівні інтерпретації здобутих матеріалів [напр.: 37, с. 22–23; навіть: 61].

Майданоподібні споруди у валах Західного укріплення Більського городища у середині ХХ ст. почали археологічно вивчатися Б.А.Шрамком. Розкопками 1966 р. досліджувалася споруда розміром 9 x 24 м зі входом з городища, без бurtів [83, с. 110–113], з рештками заглибленого приміщення, обшитого дошками, та із залишками стовпів. Схожі результати отримані і під час досліджень у північній частині укріплення [83, с. 113–114]. Проте Б.А.Шрамко, спираючись на знахідки матеріалів скіфського часу у заповненні споруд, залишився прибічником інтерпретації такого типу складських будівель у валах в якості спеціалізованих приміщень для гарнізону фортеці скіфської епохи. Відсутність прилеглих до них бurtів – скупчень виваленого і злежаного ґрунту – була для відомого дослідника Більського городища визначальною в атрибуції майданоподібних утворень у масиві укріплень Західної цитаделі [84, с. 30–31].

Найбільш вдалу спробу аналізу майданів як комплексних пам'яток археології та промислового виробництва пізньосередньовічної епохи здійснив наприкінці 1960-х рр. В.П.Андрієнко. І хоча за «маланчуківських» гонінь на істориків України козацької епохи така робота не могла завершитися дисертаційним дослідженням, донецький археолог виклав результати своїх пошуків у змістовній, добре забезпеченій фактичними матеріалами статті, що побачила світ у Харкові 1971 р. [1, с. 65–76]. Робота В.П.Андрієнка, як учасника досліджень Більського археологічного комплексу, звісно, спиралася значною мірою також на вивчення майданів і майданоподібних споруд – решток селітроварництва на території та в окрузі Більська. Зазначимо, що в контексті виконання цього дослідження розкопки одного із селітроварницьких бurtів на Західному укріпленні Більського городища здійснила 1968 р. й донеччанка А.О.Моруженко [84, с. 9].

Вивчення об'єктів селітроварництва на території та в окрузі Більського городища у 1980–1990-ті рр. проходило принагідно й епізодично, у зв'язку з іншими роботами. Так, 1987–1988 рр. І.Б.Шрамко виконала топографічну зйомку Великого Скоробору і навколишнього курганного некрополя (рис. 1), пошкодженого промисловиками та грабіжниками

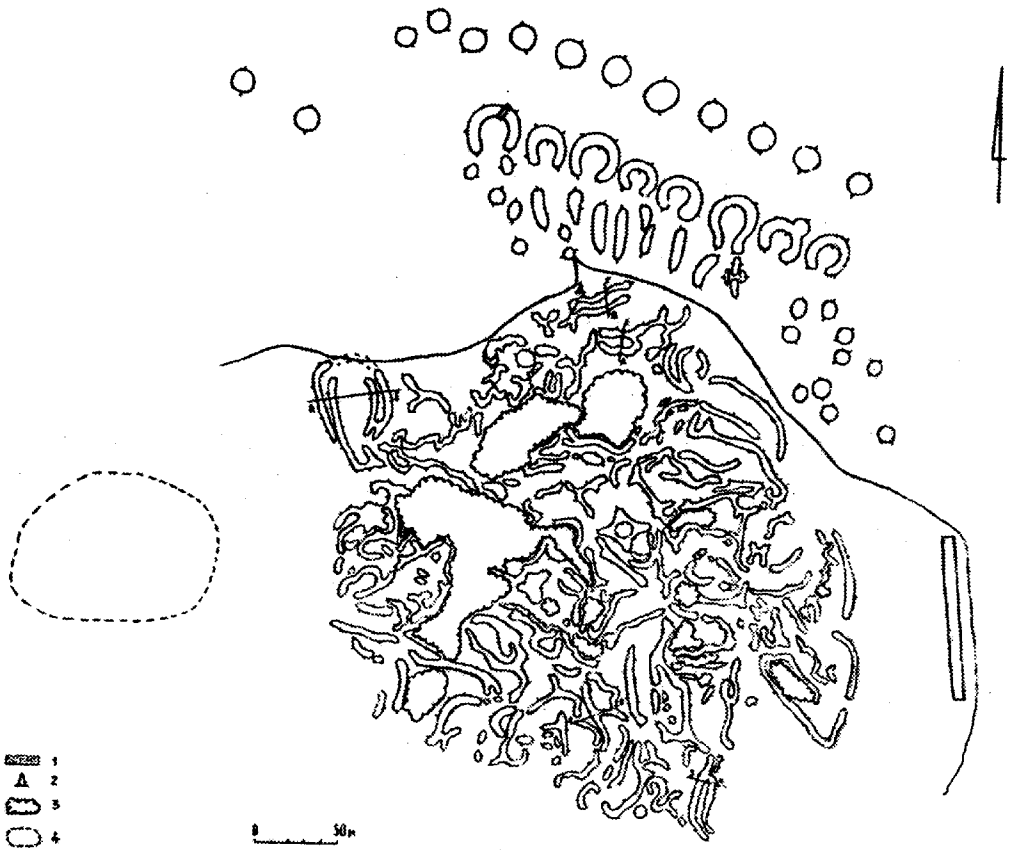

Рис. 1. Більськ, с. План майдану Великий Скоробір і навколишніх курганів. За І.Б.Шрамко, 1988 р.
1 – траншея 1987 р.; 2 – пам'ятний знак Герою Радянського Союзу М.В.Шишкіну; 3 – чагарники; 4 – розгорнуті бульдозером рештки Малого Скоробору.

[44, с. 28; 85, с. 103], С.П.Степановичем оглядалися місця діяльності селітроварників і збиралися керамічні матеріали XVII ст. [33, с. 129; 66, с. 87, 91], О.Б.Супруненком картографувалися пам'ятки на території Більського городища та в його окрузі [44, с. 36-42; 69, с. 74-75]. 1996 р. побачила світ підготовлена полтавськими дослідниками брошура про майдан Розриту Могилу [11], що невдовзі отримала відгук у вигляді окремої статті Б.А.Шрамка [87].

За наукового проекту з вивчення Більського городища 1992-2007 рр. спільною Українсько-Німецькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства, під керівництвом В.Ю.Мурзіна і Р.Ролле, пізніше Є.В.Черненка, Р.Ролле

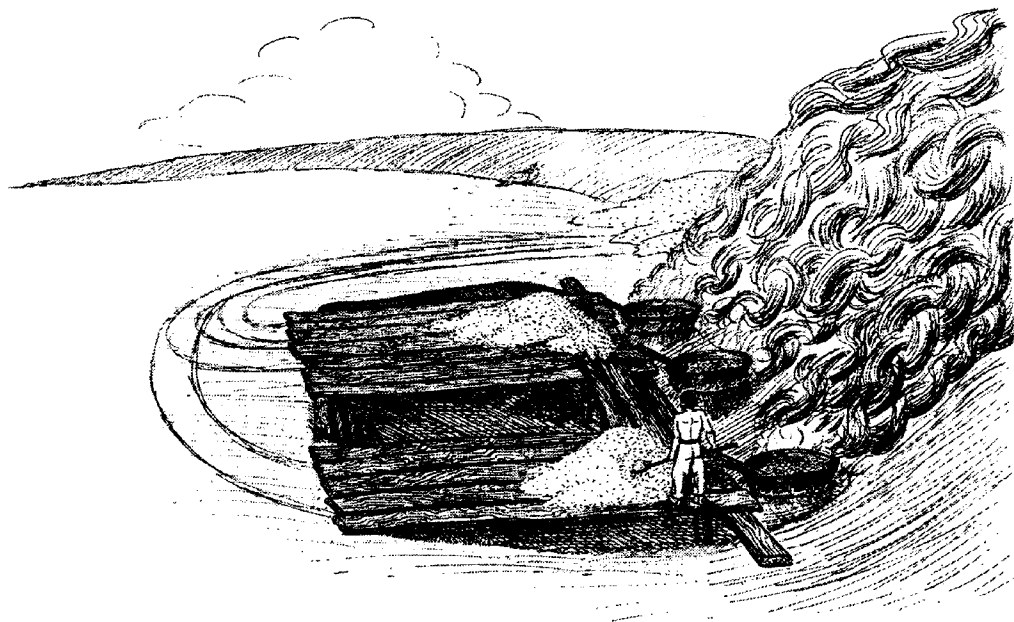

Рис. 2. Більськ, с. Західне укріплення Більського городища. Реконструкція майданного комплексу з селітроварницькими печами.

За С.А.Скорим і Д.В.Каравайком, 2008 р.

та С.В.Махортих, приділена увага проведенню геофізичних досліджень у межах Західного укріплення. В їх ході у 2004–2005 рр. виявлена група геомагнітних аномалій у валах [49, с. 19–32], пов'язаних з існуванням великих печей [41, с. 7, рис. 3]. Схожі аномалії відкриті й поряд із насипами зруйнованих курганів могильника Скоробір та майданоподібного скупчення зритою селітроварами ґрунту на місці Великого Скоробору [41, с. 4, рис. 2; 49, с. 25, рис. 2].

У 2005–2006 рр. С.А.Скорим і Д.В.Каравайком здійснена «перевірка» однієї з таких аномалій, розташованої за 22 м на схід від західного в'їзду на Західне укріплення Більського городища, в результаті якої виявлений та детально вивчений комплекс із рештками трьох печей і робочого майданчика навкруги [25, с. 28–49; 26, с. 5–50], що функціонував, на думку авторів досліджень, в кінці XVI – на початку XVII ст. (рис. 2; 3:5) [63, с. 121–124].

Навесні 2007 р., під час спорудження майданчика промислової свердловини № 184 Більського нафтогазоконденсатного родовища ГПУ «Полтавагазвидобування», розміщеної на північний захід і дещо вище від Більського озера, на мису тераси лівого берега Більського струм-

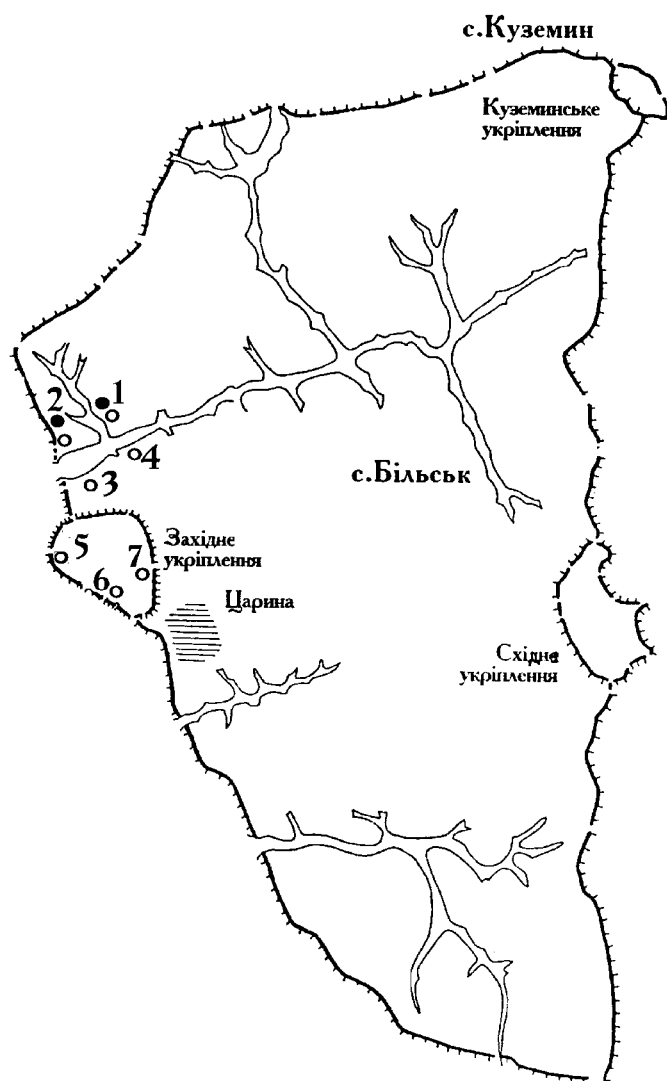

Рис. 3. Більське городище. Схема розташування об'єктів селітроварництва XVII ст.

● – селища скіфського часу; ○ – об'єкти селітроварництва.

1 – поселення в ур. Поле 2-ї бригади (розкопки О.Б.Супруненка, 2008-2009 рр.);
 2 – поселення в ур. Лісовий Кут (розкопки С.А.Скорого, 1999-2001, 2004 рр.;
 І.М.Кулатової, 2000 р.); 3 – поселення в ур. Озеро (Перемірки) (розкопки О.Б.Супруненка, 1997 і 2000 рр.); 4 – печі селітроварників на майданчику свердловини № 184 (дослідження В.В.Приймака, 2007 р.); 5 – комплекс селітроварницьких печей біля західного в'їзду до Західного укріплення (розкопки С.А.Скорого і Д.В.Каравайко, 2005-2006 рр.); 6 – зольник № 30 і 7 – зольник № 54 на Західному укріпленні Більського городища (дослідження І.Б.Шрамко та С.А.Заднікова, 2006-2007 рр.).

ка, В.В.Приймаком досліджені рештки трьох печей селітроварників (рис. 3:4), вірогідно, другої половини XVII ст. [27, с. 48-58; 46, с. 64-69; 75, с. 88-90].

Сліди діяльності селітроварників козацької епохи виявлені й у 2005-2007 рр. під час досліджень решток зольників на території Західного укріплення Більського городища (рис. 3:6-7). Експедицією Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, на чолі з І.Б.Шрамко, відкриті шари вивареного промисловицями ґрунту, що датуються знахідкою монети та фрагментами гончарного посуду [89, с. 430].

Чергова можливість вивчення об'єктів селітроварництва отримана завдяки масштабним роботам на майданчику свердловини № 404, розміщеної в ур. Поле 2-ї бригади поблизу Більська, практично навпроти свердловини № 184. Розкопки Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації наприкінці 2008 – на початку, а також восени 2009 рр. дали можливість виявити рештки селітроварницького стану другої – третьої чвертей XVII ст. (рис. 3:1), а також вразну колекцію уламків кераміки цієї епохи [74, с. 20-26].

Саме матеріали досліджень цього рідкісного і добре збереженого комплексу й лягли в основу запропонованої читачеві роботи.

Введення результатів подібних досліджень до наукового обігу є важливим джерелознавчим завданням, призначеним забезпечити більш широкий спектр суто археологічних, нумізматичних, палеозоологічних, керамологічних та ін. джерел, які варто, разом з історичними, долучати до вивчення селітроварницького промислу, котрий певною мірою вособлював рівень економічного розвитку окремих регіонів Лівобережної та Правобережної України Нової епохи. Разом із дослідженням майданів – решток курганних пам'яток доби раннього залізного віку – місць видобутку збагаченого на селітру чорнозему, вивчення промислових об'єктів селітроварництва, осель промисловиків, матеріальної культури населення, яке вело видобуток цієї стратегічної для України сировини, виглядає досить важливим і актуальним, з огляду на посилення уваги дослідників до питань розвитку економіки України козацького часу.

Зокрема, для Полтавщини нещодавно з'явилося окреме дослідження про історію селітроваріння у XVIII-XIX ст. в сусідньому, на південь від Більська, містечку Опішні (Опішньому), підготовлене до друку А.Л.Щербанем [92]. Воно базується не тільки на вивченні об'єктів селітроварництва в околицях сучасного селища у Зіньківському районі, а й на відомостях з історичних праць про розвиток хімічної промисловості

і селітроваріння, написаних у середині – третій чверті ХХ ст. [36; 53-54]. В цих роботах аналізується характер влаштування промислів та селітроварницьких заводів ХVІІІ ст., методи виробництва селітри, набір інструментів та обладнання того часу, склад виробничих колективів, особливості ведення промислу і чимало ін. питань [36, с. 181-185; 53, с. 8-40, 220-221 та наст.; 54, с. 14-84]. Безперечно, аналізовані в цих працях історичні джерела доповнюють та деталізують матеріали археологічних досліджень, дозволяють порівнювати методи й масштаби ведення виробництва за часу Руїни та фіналу козацької епохи, а також у ХІХ ст.

А.Л.Щербанем проаналізований склад і характер діяльності учасників одного з найбільших економічних проєктів з селітроваріння в колишній Російській імперії – Опішнянської селітряної компанії ХVІІІ ст. [92]. Розробка селітроварницької проблематики в наступному має чимало перспектив у контексті поєднання результатів археологічних досліджень більш ранніх селітроварницьких об'єктів ХVІІ ст. з даними історичних джерел ХVІІІ–ХІХ ст. та вивченням археологічними методами залишків селітряних заводів Нової епохи.

Дослідження виконане не тільки як наслідок суто охоронних археологічних розкопок на території Більського городища під час спорудження і пуску в експлуатацію важливого господарського об'єкта на Полтавщині, що передбачено вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», а й як один з аспектів розробки комплексної наукової теми № 0106U012548 «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження», що виконується відділом археології давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, а також відповідно до плану роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації на 2010 рік. Проблематика вивчення промислів та матеріальної культури населення України доби Хмельниччини, Руїни і Гетьманщини є провідною в діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Науковою радою якого робота рекомендована до друку.

Науково-рятівні розкопки ділянки поселення скіфського часу в ході спорудження майданчика пошукової свердловини № 404 Більського нафтогазоконденсатного родовища в ур. Поле 2-ї бригади [43, с. 26-27; 44, с. 36; 45, с. 3, №№ 13-14; 86, с. 195] здійснені на території в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району Полтавської області, на загальній площі 70x160 м (рис.4). Внаслідок цих робіт виявлені та досліджені 61 об'єкт скіфського часу, а також 5 – козацької епохи (рис.5) [73, арк. 5-7]. Ще один селітроварницький комплекс вивчався під

час додаткових досліджень на місці влаштування свердловини, у зв'язку з її підключенням до мережі газоконденсатопроводів. Опис, атрибуція й інтерпретація всіх цих об'єктів і складає основний зміст пропонованої читачеві роботи (рис. 6).

Зазначимо, що науково-рятівні дослідження у Більську проводилися експедицією на чолі з кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником, заслуженим працівником культури України О.Б.Супруненьком, за участі наукового консультанта, доктора історичних наук, професора С.А.Скорого, наукових співробітників К.М.Мироненка, Ю.О.Пуголовка, В.В.Шерстюка, інспекторів археологічного нагляду та лаборантів О.В.Сидоренка, В.О.Петрова, В.С.Полапи, М.О.Радченка, В.В.Лямкіна і А.І.Тимощука, антрополога ЦОДПА А.В.Артем'єва та архітектора Т.В.Менчинської, директора Історико-культурного заповідника «Більськ» В.В.Приймака, старшого наукового співробітника заповідника А.І.Охріменка та лаборанта А.І.Штанька, яким автори засвідчують глибоку вдячність за самовіддану працю у складних погодних умовах пізньої осені й початку зими. Варто також зазначити чітке виконання зобов'язань із забезпечення транспортом під час проведення робіт безпосереднього замовника – Крестищинське УБР НАК «Нафтогаз України» (заступник начальника – В.І.Брацюнь), яким також виконані чимало пам'яткоохоронних вимог з консервації значних ділянок культурних нашарувань, підвезення до місця робіт учасників досліджень в умовах суцільного бездоріжжя.

Передмова, перший розділ роботи й висновки підготовлені О.Б.Супруненьком, другий розділ – О.Б.Супруненьком, Ю.О.Пуголовком, В.В.Шерстюком, третій – В.В.Шерстюком. Кресленики досліджених об'єктів виконані О.Б.Супруненьком, рисунки знахідок та реконструкції – Т.В.Менчинською, фотознімки – О.Б.Супруненьком, М.О.Радченком і Ю.О.Пуголовком.

1. ПІЗНЬОСКІФСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ в ур. ПОЛЕ 2-ї БРИГАДИ З ОБ'ЄКТАМИ СЕЛІТРОВАРНИЦТВА

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади відоме з кінця 1960-х рр. Воно відкрите розвідками вихованців професора Б.А.Шрамка. Перше повідомлення про місцезнаходження цієї пам'ятки вміщене Б.А.Шрамком у публікації реєстру пам'яток Більського городища [86, с. 195, № 17]. Відтоді селище кілька разів оглядалося археологами, було включене до переліку об'єктів Більського археологічного комплексу [43, с. 26-27, № 13; 44, с. 36, №№ 13-14; 50, с. 3, №№ 13-14]. Значиться це селище й у офіційному переліку об'єктів Більського городища серед скупчення пам'яток в урочищах Кут і Лісовий Кут [35, с. 6-7; 56, с. 4, №№ 13-14]. Невеликі роботи розвідкового характеру виконані на поселенні І.М.Кулатовою 1995 р. та В.В.Приймаком 2007 р. [74, с. 78].

Встановлено, що культурні нашарування селища тяжіють до частини надсхилля плато і вузької смуги площини другої тераси правого берега Більського струмка (ін. назва – струмок Тарапунька), фактично, – уступу над його стрімким спуском до долини і Більського озера. Вище цього, на сьогодні зайнятого лісом, уступу на ріллі спорадично траплялася ліпна кераміка скіфської доби, кількість якої збільшувалася на мису над кар'єром, навпроти поселення скіфського часу в ур.Лісовий Кут [22, с. 13-14, 24; 23, с. 11-41; 24, с. 13-30; 62, с. 146-179], де в оголенні урвища помітний котлован заглибленої в ґрунт господарської споруди доби раннього залізного віку (вкл. I, рис. 1 та рис. на обкл.).

Внаслідок виконаних у 2008-2009 рр. науково-рятівних робіт встановлена площа поселення, визначені його межі, хронологічна позиція пам'ятки, отримане уявлення про характер нашарувань і наявність об'єктів українських селітроварників в межах Великого укріплення Більського городища.

Площа селища пізньоскіфського часу (кін. V – IV ст. до н.е.), зі врахуванням його периферії, визначена за знахідками уламків ліпної кера-

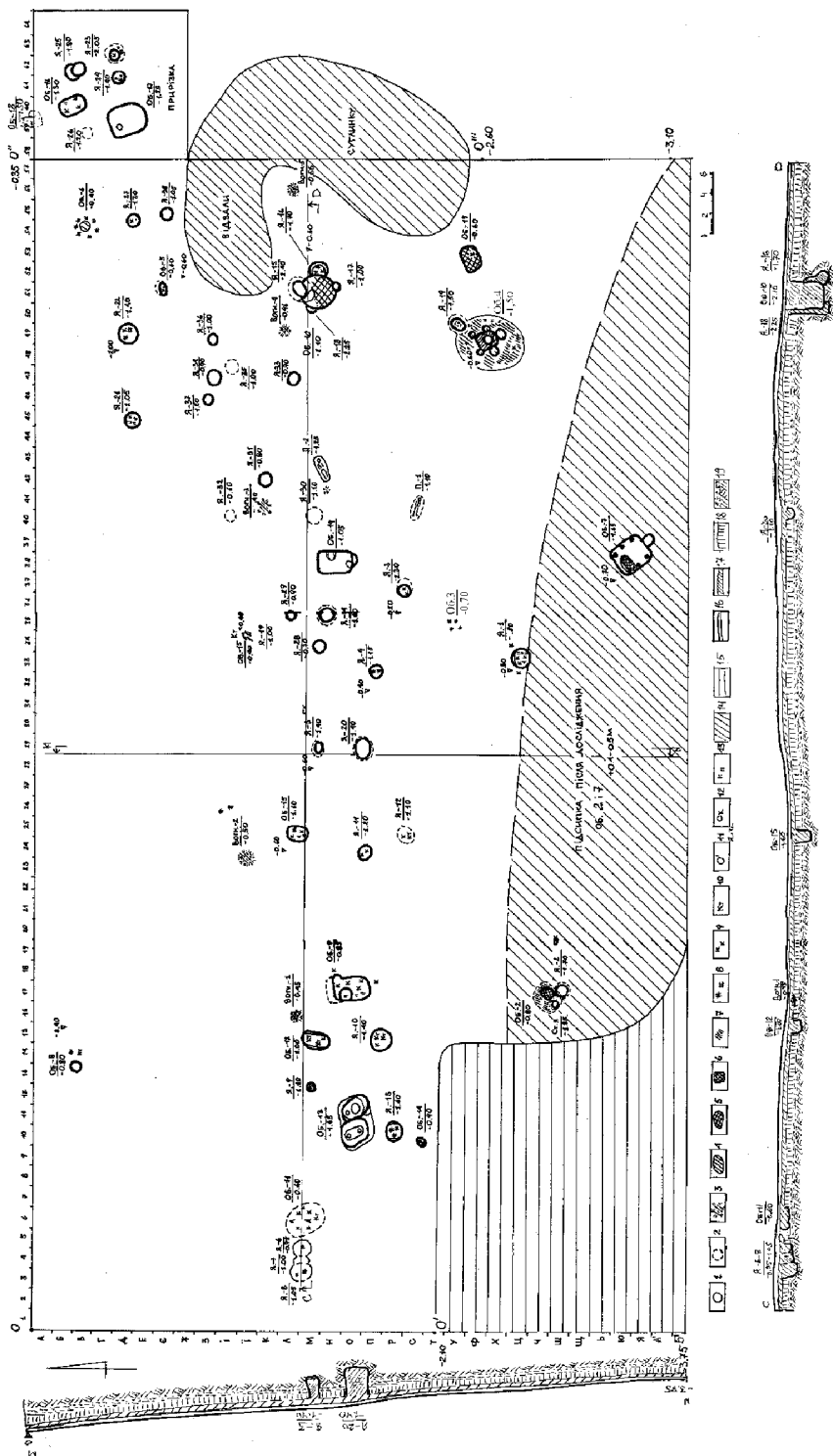

Рис. 4. Поле 2-ї бригади, ур. Вигляд на пізньоскіфське селище з об'єктами селітроварництва XVII ст. (з поселення в ур. Лісовий Кут).

міки, амфорної тари, печини, кісток тварин тощо. Вона займає вказану ділянку плато і надхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку вздовж Більського струмка площі – 120-400 x 900 м, або близько 28 га. Східна частина цієї ділянки найбільш інтенсивно використовувалася у пізньоскіфський час, тут же розташовувалися господарські об'єкти й окремі будівлі селітроварників XVII ст. (ближче до схилу). Абсолютні значення висоти надхилля плато тераси у верхній частині поселення складають 168,4-169,5 м від рівня моря в Балтійській системі вимірювань, уступу над схилом – 159,7-161,3 м, відповідно – відносна висота ділянок з поселенням над рівнем заплави струмка – 42,0-43,5 м та 33,0-35,3 м. (рис. 4; 6; вкл. I, рис. 1).

Рештки культурних нашарувань селища скіфського часу залягають у надхиллі на глибині в 0,30-0,45 м, вони пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту. Товщина цих нашарувань невелика – 0,15-0,20 м. Значна частина верхнього шару вище на плато знищена багаторічною оранкою. Збереглися лише залишки заглиблених в перед- та материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу плато поступово перекрили відкладення нижче на уступі нерівномірним прошарком ерозійного

чорнозему. Тому поселення довгий час не було виявлене археологами, а його обстеження не давали виразних матеріалів. Щоправда, останніх, як встановлено дослідженнями, було не дуже багато, у порівнянні з попереднім часом розквіту місцевої культури населення Більського городища у VI–V ст. до н.е. [84, с. 111, 126]. Найкраще збереглися нашарування під лісом, де потужність культурного шару складає 0,3–0,5 м [73, арк. 7–10].

Вдorz уступа над схилом з півдня, перед лісонасадженнями, на території поселення зустрічаються окремі уламки світлоглиняного гончарного посуду, вкриті розписами ангобами, що належать до зразків кераміки часу Руїни. Вірогідно, вони пов'язані з кількома будівлями селітроварників, що використовували цей схил у порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з наявного тут чорнозему та культурних нашарувань, а також із привезеного з валів Великого укріплення і насипів сусідніх курганних могильників скіфського часу ґрунту.

Планіграфічна ситуація для етапу використання ділянки колишнього поселення за козацької епохи визначалася самою наявністю культурних нашарувань давнього селища на схилі плато, тобто, збагачених органікою гомогенних чорноземних відкладень, що містили селітру.

Найбільш захищений від вітрів вибалкоподібний вигин схилу та уступ другої тераси були обрані для влаштування польового сезонного стану селітроварників, призначеного під промисел. Тут розміщувалися невеликі тимчасові житла, промислові печі та ями, необхідні для такої діяльності (рис. 5–6). Розробка чорноземних нашарувань надсхилля велася впродовж кількох років, а після їх переробки чи за якихось інших причин, була припинена.

Вірогідно, з діяльністю селітроварницького стану пов'язана поява і двох скупчень вивареного попелястого ґрунту, розташованих на поверхні селища на схід від майданчика свердловини № 404 (рис. 6). Це підви-

Рис. 5. Поле 2-ї бригади, ур. План і перетини дослідженої ділянки на майданчику свердловини № 404 з селітроварницькими об'єктами 2, 4, 7, 10 і 19 (2008 р.).

Умовні позначення: 1 – ями; 2 – невиразні контури (сліди) ям; 3 – вогнища; 4 – попелясті плями; 5 – рештки печей; 6 – ями (перекопи) козацької епохи; 7 – попіл; 8 – уламки обмазки і печини; 9 – фрагменти кераміки; 10 – кістки тварин; 11 – репери; 12 – уламки скла; 13 – вуглини; 14 – відвали суглинку і чорнозему; 15 – чорноземні підсіпки, влаштовані з метою консервації культурних нашарувань; 16 – орний шар; 17 – культурний шар; 18 – похований ґрунт; 19 – передматериковий суглинок і материк.

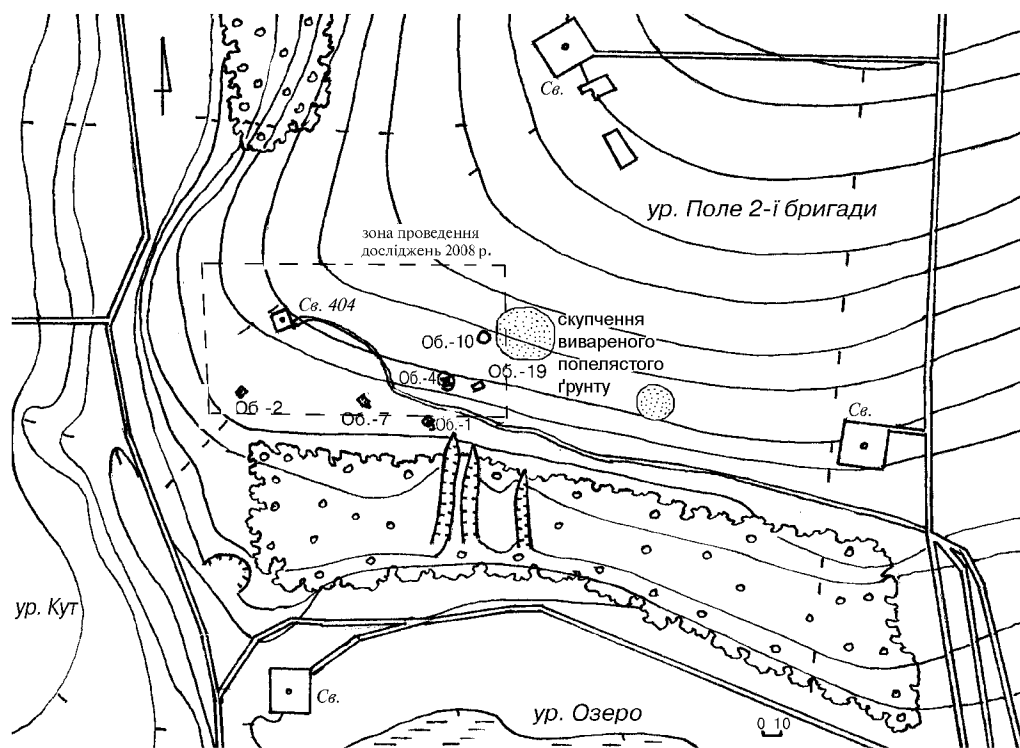

Рис. 6. Поле 2-ї бригади, ур. План розташування об'єктів селітроварницького стану XVII ст. (роботи 2008-2009 рр.).

щення діаметром 30 x 35 м і 20 x 25 м, висотою 0,3-0,4 м, дуже розтягнуті оранкою. Вони дуже схожі на зольники, проте саме з поверхні останніх походять підйомні матеріали козацької епохи.

Зокрема, над схилом тераси виявлені, крім дрібних фрагментів кераміки, уламки вінцевої частини чавунного казанка для приготування їжі (рис. 7:1), округла в перетині свинцева куля з частиною литника (рис. 7:3) та залізний дугоподібний музичний інструмент – варган (рис. 7:2; вкл. I, рис. 2:1-3). На описі та характеристиці останнього, як на рідкісній для ворсклинської території знахідці, зупинимося більш детально.

Знахідка з околиць Більська має збережену основу (черен, скобель, кільце, підковку) та, на жаль, відламану припаювану середню частину – міндик (або дротик, язичок). Використовувався варган (дримба) так: тримаючи між зубами два кінці скобеля, лівою рукою утримуючи за підковку музичний інструмент, правою здійснювалися щипки медіатора-міндика, а за допомогою різних позицій рота і щік (як резонаторів) виконавець видавав специфічне деренчання.

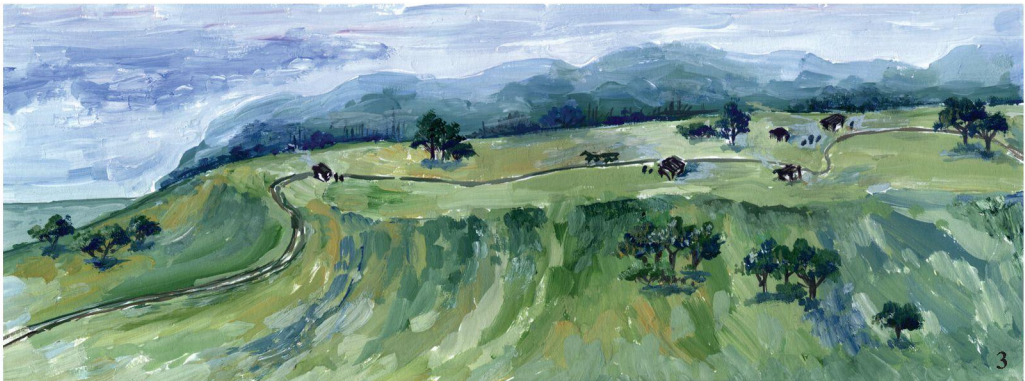
Поле 2-ї бригади, ур.

1. Загальний вигляд.
З південного заходу.

2. Знахідки. 1 – чавун;
2 – залізо; 3 – свинець.

3. Польовий стан
селітроварників
XVII ст.

Рис. Т.В.Менчинської.

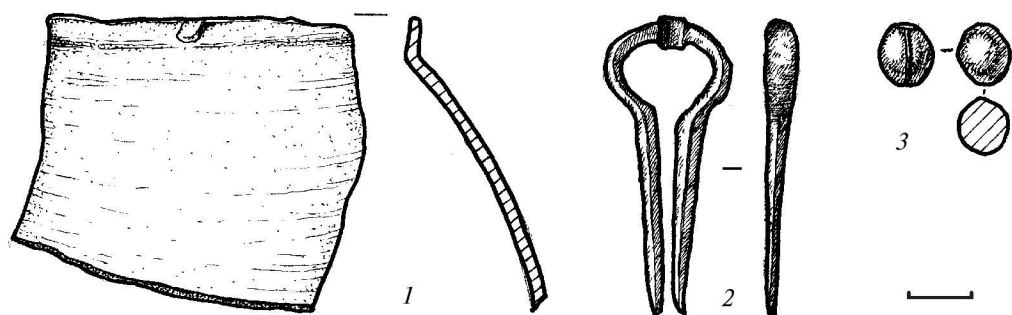

Рис. 7. Поле 2-ї бригади, ур. Знахідки. Підйомні матеріали.
1 – чавун; 2 – залізо; 3 – свинець.

Варган (дримба) – музичний інструмент, відомий з XI ст., що був поширений на широких теренах Євразії: від України, Беларусі та Росії до тихоокеанського узбережжя [30, с. 118, рис. 103; 42, с. 666; 57, с. 186, рис. 90:12]. З території Полтавської області відомо дві подібні знахідки XVII–XVIII ст., також зі втраченими міндиками, котрі походять з території козацького хутора Острів (Лящівка) під Лубнами [8, с. 65-66, рис. 1; 59, рис. 3; 60, с. 87-88, рис. 6:19-20].

Отже, виявлені підйомні матеріали засвідчили використання частини території пізньоскіфського поселення в ур. Поле 2-ї бригади в якості місця розробки культурних нашарувань на селітру та можливої наявності на ньому окремих археологічних об'єктів козацької епохи.

2. ПОЛЬОВИЙ СТАН СЕЛІТРОВАРНИКІВ СЕРЕДИНИ – ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XVII ст. НАД БІЛЬСЬКИМ ОЗЕРОМ

Як вже зазначалося, селітроварницький стан, що зайняв у XVII ст. південно-західну частину пізньоскіфського поселення в ур. Поле 2-ї бригади (вкл. I, рис. 1), складався з невеликого тимчасового житла, трьох на сьогодні досліджених промислових печей, а також двох допоміжних господарських ям, необхідних для виконання такої діяльності (рис. 6). Безсумнівно, цей стан належав групі селітроварників, що могли з'явитися на схилах долини Більського струмка, можливо, за індивідуальною або старшинською ініціативою, в період згортання широкомасштабного видобутку сировини у Більську. Тобто, він є рештками комплексу господарсько-житлових споруд невеликої групи рядових промисловиків – прототипом селітряного заводу XVIII – початку XIX ст.

Об'єкт 1/2009 р. (варниця) виявлений під час прокладання траншеї для електричного кабелю до свердловини № 404, за 27 м на південний схід – південь від об'єкту 4/2008 р., край південної ділянки колишнього розкопу (рис. 6:об.1). Досліджувався з глибини 0,25-0,40 м, під орним шаром.

Це прямокутна заглиблена споруда із дещо закругленими кутами. Глибина котловану досягала 1,48 м від «0» (сучасної денної поверхні). Його розміри наступні: довжина – 2,50 м, ширина – 2,40 м (площа – 6,00 кв. м). Котлован зорієнтований кутами за сторонами світу (рис. 8; вкл. II, рис. 2; 4).

Верхня частина заповнення мала порівняно однорідний характер і складалася із гумусового чорноземного ґрунту, з численними глинистими включеннями. В цілому заповнення було досить насичене вуглинами, уламками печини та обмазки з припічного простору, також траплялися значні плями попелу. У вмісті заповнення виявлені значні обсяги

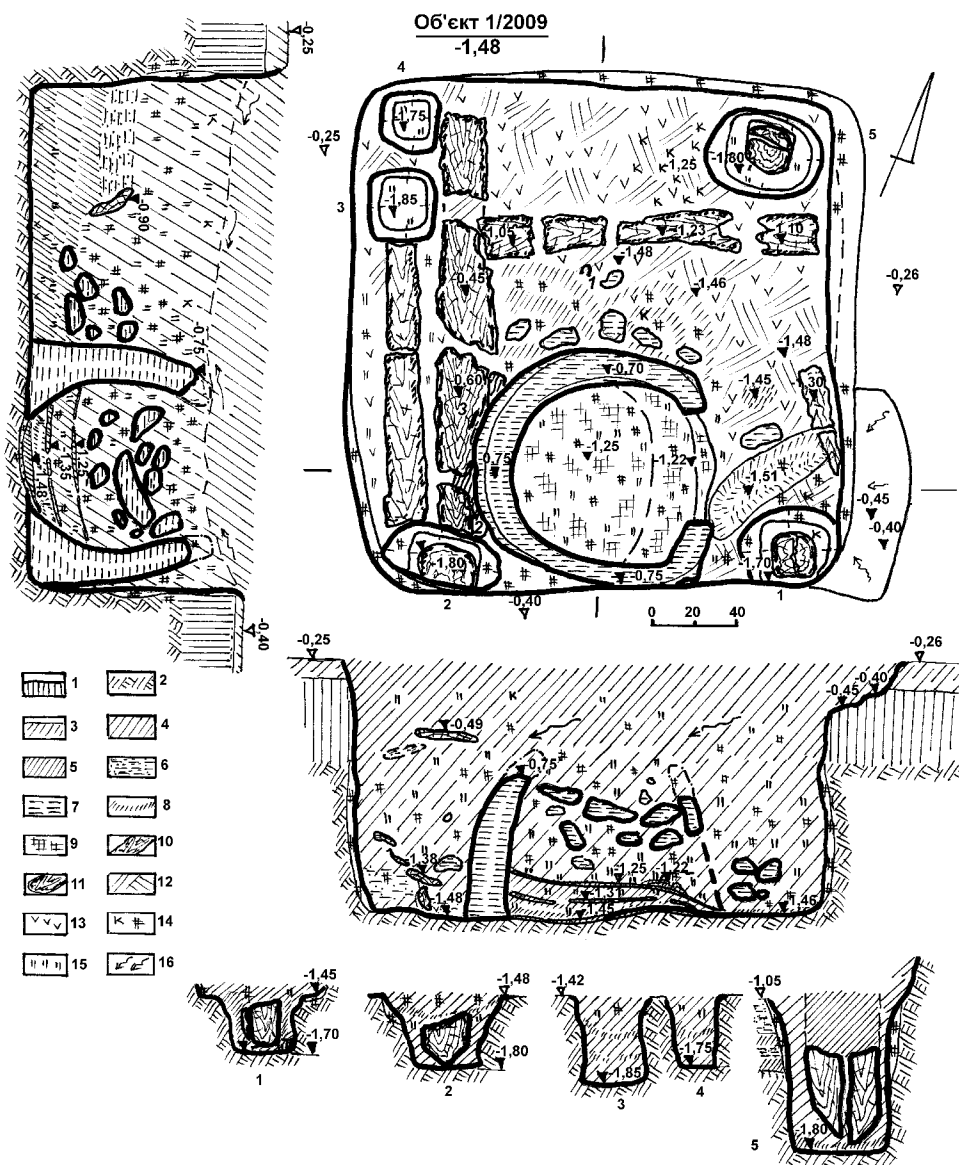

Рис. 8. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 1 (варниця).

План, перетини і профілі стовпових ямок (1-5).

Цифрами позначені: 1 – підківка, залізо; 2, 3 – уламки оковок до воза, залізо;
кк – фрагменти гончарних горщиків, кераміка.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – материк; 3 – чорноземний культурний шар; 4 – чорноземне заповнення; 5 – попелясте чорноземне заповнення;
6 – суглинок; 7 – глина; 8 – попіл; 9 – випалений суглинок, черені печі;
10 – дерево; 11 – обгоріле дерево; 12 – залишки кори і трави; 13 – деревний тлін;
14 – уламки кераміки, печини та обмазки; 15 – вуглини; 16 – затьоки.

горілого дерева. Найбільше його було сконцентровано вздовж південно-західної стінки котловану, а також поруч із піччю. Лише частково це дерево можна достовірно віднести до решток згорілих плах перекриття або настилу: більша ж частина деревного вугілля і попелу могла потрапити у переддення ями внаслідок очищення печі від продуктів горіння.

Рештки горілих дошок простежені на кількох рівнях – у верхній та нижній частинах заповнення. Із верхнім прошарком пов'язані їх рештки, що лежали на глибині від 0,45 до 0,60 м (рис. 8; вкл. II, рис. 1). Основною була масивна дошка, розташована вздовж південно-західної стінки, на відстані 0,32-0,44 м. Виявлений також фрагмент широкої згорілої плахи поруч із устям печі. Дошки нижньої частини заповнення залягали на рівнях 1,23-1,38 м. До них належали залишки дошки, розміщеної між двома стовповими ямками вздовж південно-західної стінки, а також ще одна, розташована перпендикулярно до неї, на відстані 0,56-0,72 м від північно-західної стінки (рис. 8). Незначні за розмірами фрагменти дошок простежені і вздовж північно- та південно-східних стінок котловану.

Збережені ділянки стінок об'єкту були материковими, влаштованими не досить охайно, з невеликим нахилом до внутрішнього обсягу. На всіх бортах заглибини простежені сліди випалу як внаслідок пожежі, так і, здається, в більшій мірі під час технологічного процесу виварювання селітри. Материкова глина в цих місцях мала інтенсивне червоно-оранжеве забарвлення (вкл. II, рис. 4-5). До речі, наявність меншого рівня прокалу поверхні у центрі північної стінки може пояснюватися її частковою руйнацією перед чи під час полишення варниці, що відбулося через пожежу. Завал цієї частини стінки лежав масивом, потужністю 5-10 см, у передденному заповненні ями, накриваючи собою рештки попелясто-вуглистою шару вмісту переддення та розвал гончарного горщика.

Поруч із південно-східною стінкою, майже примикаючи до неї, розташовувалися рештки опалювальної споруди – масивної печі. Розвал верхньої частини печі склав чи не третину заповнення котловану, залягаючи переважно на північ – північний захід від залишків збережених стінок (рис. 8; вкл. II, рис. 2). Своім чолом піч була розвернута на схід – південний схід. Останець її глинобитний, зведений на материковій підлозі з більш темної (коричнево-жовтуватої глини), без застосування каміння або прутчастого каркасу. Верхня частина монолітної сплющеної конструкції зруйнована і обвалилася до топкової камери, стінки частково пошкоджені норами землерійів (вкл. II, рис. 3; 5). Розміри округлого останця печі наді дном котловану – 1,10 x 1,14 м, на рівні виявлення –

Поле 2-ї бригади, ур.
Об'єкт 1/2009 р.
1. Рештки обгорілої дошки
у заповненні. 2. Котлован варниці
з розвалом печі. 3 південного сходу.
3. Останець печі у процесі
розчистки. 4. Рештки варниці.
З північного сходу. 5. Піч та стінки
котловану. З півдня. 6. Горщик.
Кераміка. 7. Знахідки. Залізо.

0,95 x 1,05 м; висота залишків стінок – близько 0,80 м від дна; їх товщина коливалася – від 0,14 до 0,18 м; ширина устя – 0,51 м; діаметр поду – 0,82 x 0,88 м; товщина нижнього череня – 2-3 см. У нижній частині заповнення топкової камери відзначені рештки, принаймні, ще двох черенів, влаштованих внаслідок незначних ремонтів, з підмазуванням втрат у конструкції печі. Так, другий черінь залягав над першим, був відділений прошарком злежаного попелу в 3-5 см. Товщина цього череня була незначною – 1-2 см. За 8-10 см вище, над втрамбованим чорноземно-кришчастим заповненням топкової камери, знаходився третій, зовсім тонкий черінь (0,5-1,0 см), що слугував основою топки нетривалий час (рис. 8; вкл. II, рис. 3).

Висота стінок печі реконструюється до 0,80-0,90 м від рівня дна. Судячи за уламками, піч не мала тяги і монолітного суцільного плаского склепіння, а перекривалася зверху днищем казана. Устя, розташоване зі східного боку, позначалося з меридіональних країв печі підпрямокутними уступами (рис. 8; вкл. II, рис. 3-4).

В котловані об'єкта 1 виявлено 5 стовпових ямок підквадратної або підпрямокутної форми, тобто, для стовпів використовувалися отесані дерев'яні колоди. Чотири із них розташовані в кожному із кутків, а одна – поруч із північно-західною стінкою, ближче до західного кута. Вірогідно, що згадані стовпові ямки, принаймні, чотири з них, розміщені по кутах, були основою для спорудження навісу-даху. П'ята ямка, розташована біля західного кутка, можливо, слугувала опорою вхідної конструкції. Розміри ямок становили – від 0,26 x 0,30 до 0,43 x 0,58 м, їх глибина – досягала 1,65-1,85 м від «0» (рис. 8:1-5). У більшості з них збереглися залишки деревини від основи стовпів, здебільшого загострених сокирою нерівномірно на конус. Розміри збережених частин стовпів – 0,20 x 0,21, 0,22 x 0,32 та 0,30 x 0,40 м.

Дно котловану було вирівняне, із незначним нахилом в бік долини струмка, в основі зберігало сліди покриття шматочками кори, стеблами трави і трісками, які залишалися від дров та ін. матеріалів від розпалювання печі (рис. 8; вкл. II, рис. 4).

Ближче до східного кутка навпроти устя печі, виявлена заглибина-«ніша» на краю котловану (рис. 8), довжиною – 1,02 м та шириною – 0,28 м. Її глибина становила 0,45 м від рівня сучасної поверхні.

Таким чином, рештки дослідженої будівлі є залишками виробничого комплексу, пов'язаного із селітряним виробництвом. Це була доволі заглиблена у ґрунт споруда з промисловою піччю, в кутах якої встановлювалися стовпи для утримування конструкції навісу. Стін ця виробнича будівля, вірогідно, не мала. Виявлені на різних глибинах рештки

дерева можуть розглядатися: як залишки конструкції плаского даху; масивна дерев'яна дошка, що лежала на певній відстані від південно-західної стінки – як рештки своєрідного дерев'яного помосту, який міг бути влаштований задля зручнішого доступу до казана, де виварювали селітру; сліди дошок і колоди на дні навкруги печі – залишки підпорок для цього помосту. До речі, «ніша» в стінці котловану навпроти устя печі, – це ймовірний додатковий засіб вентиляції й доступу повітря до опалювальної споруди, влаштованої у заглибині (рис. 12). Не виключено, що дошки для помосту були використані від конструкції воза або фури, на якій привозився до Більська виробничий і побутовий скарб промисловиків. Саме до числа засобів кріплення таких дошок у транспортному засобі й належала залізна смуга оковки з отворами, виявлена в уламках, загнаних у колоду, знайдена під піччю. Залізні уламки полоси у вигляді клинців, костилів тощо знайшли використання повторно вже під час виробничої діяльності (рис. 8:2-3; вкл. II, рис. 7:2-3).

У заповненні котловану виявлена невелика кількість знахідок. Стратиграфічно вони розподіляються на дві групи.

Перша з них – більша, але дуже фрагментована, – матеріали із верхньої частини заповнення котловану. Вони, напевне, потрапили сюди вже під час запливання заглибини варниці, в т.ч. з навколишніх культурних нашарувань. Це дрібні фрагменти гончарної кераміки, що, за морфологічними ознаками, розподіляється на дві групи, які відрізняються не лише видовими характеристиками, а й хронологією побутування.

До першої групи належить три вінцеві частини світлоглиняних горщиків, особливістю яких є ряд дуже скошених неглибоких чи навіть ледь помітних паличкових вдавлень по зовнішньому краю комірцево потовщеного зрізу вінця (рис. 9:2-4). Рельєфний орнамент доповнювався розписом ангобами сіро-коричневого або сіро-чорного кольору у вигляді: паска із хвилею, в тому числі на самому зрізові (рис. 9:2), або великих мазків (рис. 9:4).

За формою профілювання зрізу вінець, описані вище зразки кераміки можна співвіднести з матеріалами, що датуються дослідниками рубежем XVI-XVII – першою третиною XVII ст. В нашому випадку, здається, є підстави стверджувати про більш пізніший час побутування цієї групи кераміки, зважаючи на незначні і неглибокі «зникаючі» вдавлення, що, безумовно, мало місце наприкінці періоду виготовлення кераміки з подібним стилем орнаментування.

Друга група уламків посуду представлена лише двома вінцевими частинами темноглиняних недимлених горщиків. Основною їх ознакою є наявність насічкового рифлення на зовнішньому і верхньому, легко по-

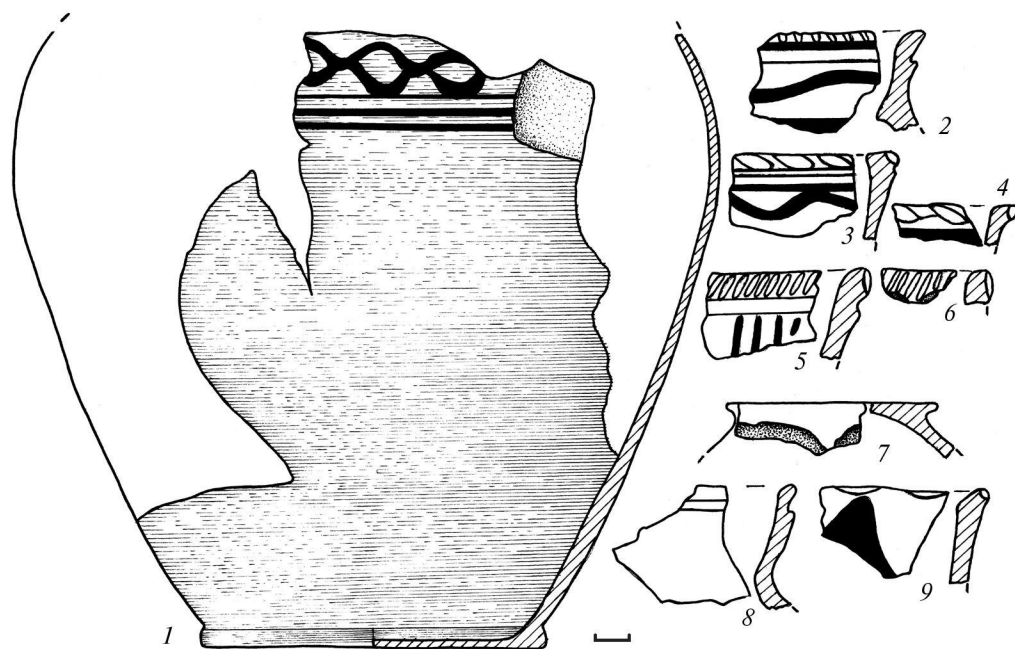

Рис. 9. Об'єкт 1 (варниця). Уламки гончарного посуду (1-9).

товщеному, краях вінця. Подібний декор утворювався завдяки густому нанесенню нарізів-насічок ножем чи тонкою паличкою, а також часто – за допомогою штампа-коліщатка. На одному з фрагментів збереглася рельєфна врізна лінія під зрізом із зовні та слабко помітні деталі розпису коричневим ангобом (рис. 9:5-6).

Із заповнення походить і фрагмент приденної частини (ковпачка) покоришки, з масивним утором (реконструйований діаметр дна – 6,0 см) (рис. 9:7).

Малочисленна сіроглиняна кераміка представлена вінцевою частиною димленого глека з високими, відігнутими назовні вінцями, округлим перегином зсередини на рівні шийки, прикрашеного врізною горизонтальною лінією із зовнішнього боку під зрізом (рис. 9:8).

Для дослідженого комплексу маємо досить незначну кількість димленої (мореної) кераміки (серед не взятих фрагментів стінок – 23 належали світлоглиняним посудинам, і тільки 4 – димленим, причому, більше темноглиняним, аніж дійсно мореним).

З верхньої частини розвалу печі (рис. 8:1) походить залізна кована підковка до чобіт, із загнутими догори кінцями, та збереженим цвяхом в отворі по центру (рис. 11:3).

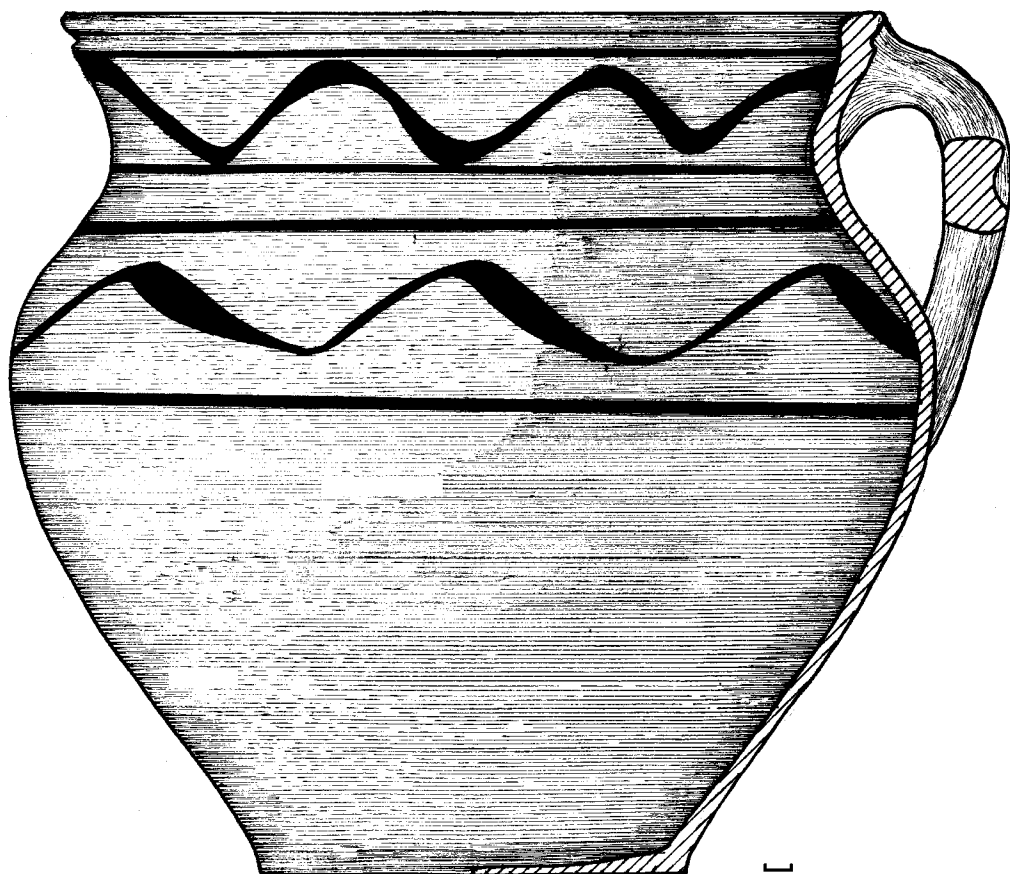

Рис. 10. Об'єкт 1 (варниця). Гончарний горщик.

Менша, хоча і виразніша, група знахідок виявлена у нижній частині заповнення котловану. Безсумнівно, вона датується часом існування об'єкту як господарсько-виробничої споруди.

Так, під масивом материкового суглинкового завалу сходинки з північного боку котловану, на глибині 1,20-1,30 м, трапився майже повний розвал світлоглиняного горщика, сконцентрований на площі 0,50 x 0,70 м. Горщик мав високі, відігнуті назовні, вінця, плавний вигин з середини на рівні шийки, округлий опуклий тулуб, пласке із невеликим утором дно. Орнамент на посудині однотипний – розписний, нанесений сірими ангобами, у вигляді двох хвиль між двома пасками. Під зрізом також наявний легкий прокреслений рельєфний поясок. Розміри: висота – 18,7 см, діаметри: вінець – 17,1 см, тулуба – 19,5 см, дна – 9,1 см (рис. 10; вкл. II, рис. 6).

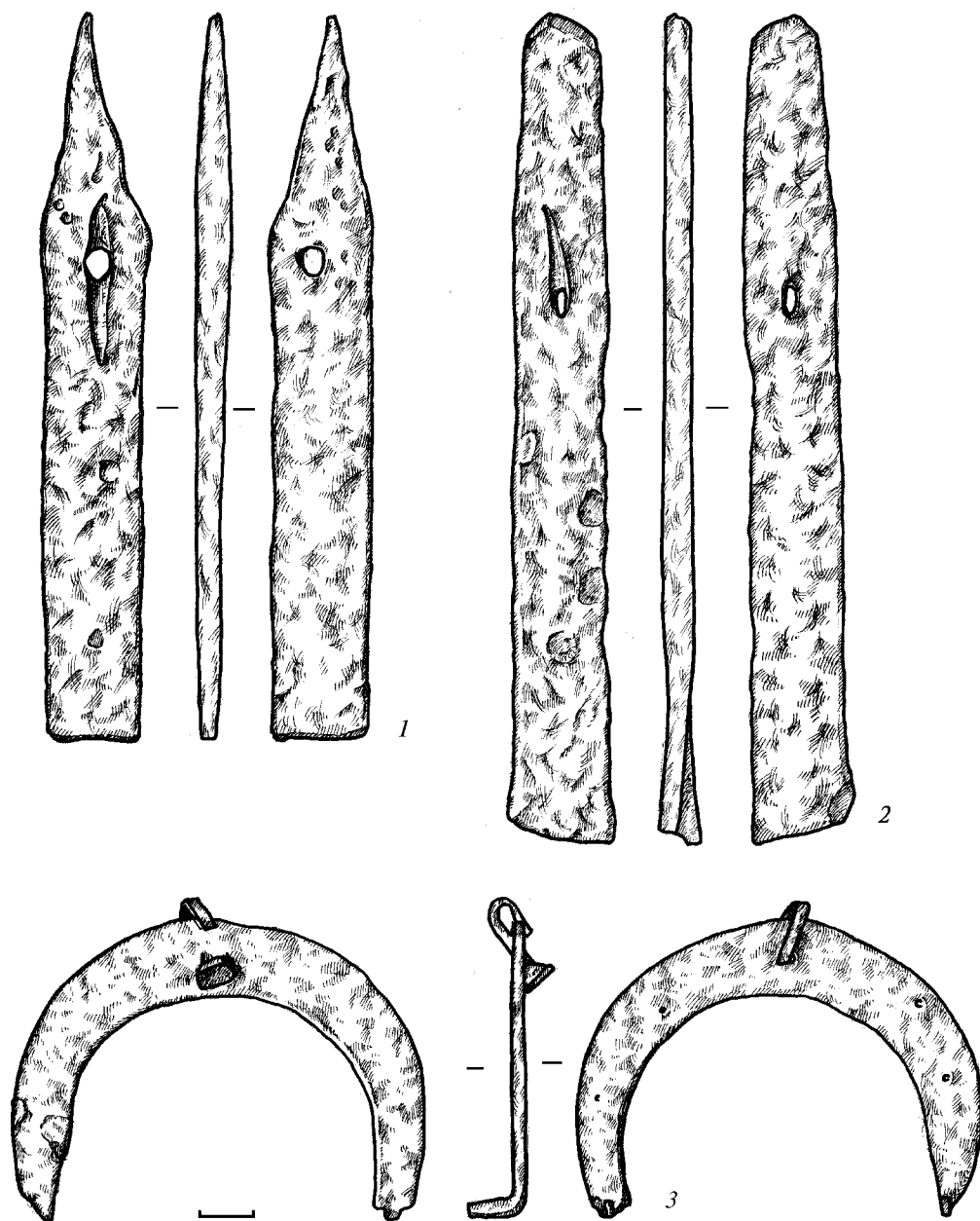

Рис. 11. Об'єкт 1 (варниця). Вироби із заліза (1-3).

Там же та поряд із устям печі, у заповненні котловану, на різних глибинах знайдені уламки ще однієї гончарної посудини. Це фрагменти середньої та нижньої частин горщика, котрий пізніше був графічно

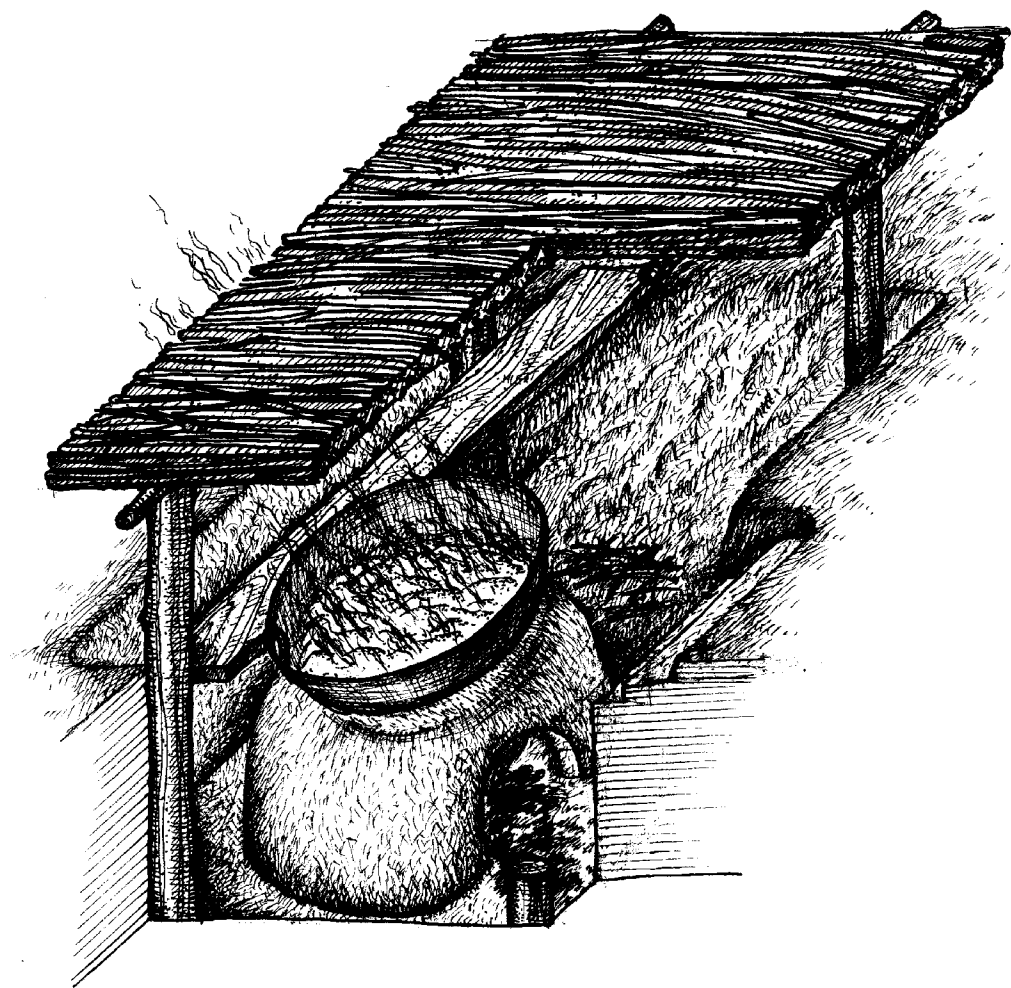

Рис. 12. Об'єкт 1 (варниця). Варіант реконструкції. Рис. Т.В.Менчинської.

реконструйований. Уламки належать світлоглиняній посудині з округлим тулубом, на плоскому дні з невеликими утором. У верхній частині збереглася ділянка розписного орнаменту у вигляді пасків та двох перевитих хвиль, нанесеного темно-коричневим ангобом. Збережена висота розвалу – 18,0 см; діаметри: тулуба – 21,5 см, дна – 11,0 см (рис. 9:1).

Як вже зазначалося, біля західної стінки печі та під її південно-західним краєм розчищені рештки обвугленої дерев'яної колоди. В ній встромленими (?) виявлені два залізні предмети – уламки кованого прямокутного у перетині залізного стрижня, з наскрізними отворами (рис. 11:1-2), довжиною 13,3 та 15,2 см, і майже однакового перетину – 0,8 х

2,0 і 0,8 x 1,8 см. Перший з них має загострений кінець, другий – дещо розклепане або обрубане завершення (вкл. II, рис. 7:2-3). Отвори під розміщення шляпок цвяхів розширені.

Аналогії виробам, як за формою (прямокутні, із загостренням), так і за характером отворів (з розширенням з одного боку), знаходимо, зокрема, серед знахідок з містечка Самарь (Богородицької фортеці) Полтавського полку, на території сучасної Дніпропетровської області (друга половина XVI – 60-ті рр. XVIII ст.). Подібні вироби автори досліджень цієї пам'ятки інтерпретують як деталі окуття возів і фур [29, с. 104, рис. 55-56]. Така ж залізна деталь воза походить з матеріалів, виявлених у Барській фортеці [13, рис.3:9-10].

Цікаво, що аналогічний першій знахідці виріб (із загостренням) трапився і в заповненні комплексу селітроварницьких печей на Західному Більському городищі. Дослідники, за наявності в отворі збереженого цвяха-клина, та обрубаністю одного з боків, вважають за можливе його використання в якості виробничого знаряддя (молотка) [27, с. 43, рис. 21:5], що, в принципі, не виключає первісного призначення як деталі фури. Обламана частина окуття могла стати, за браком на місці металу, і киркоподібним знаряддям.

Отже, широке використання возів для підвозу ґрунту, дров, води до варниць підтверджується, як бачимо, порівняно частими знахідками їх деталей у селітроварницьких комплексах XVII ст. Можливо, в об'єкті 1/2009 р. дошка чи колода, в якій були встромлені дві оковки, потрапила до настилу саме з поламаного воза.

Таким чином, досліджений об'єкт, зважаючи на заглиблене розміщення печі в невеликому котловані, наявність випалених ділянок, є рештками виробничої відкритої будівлі селітроварницького стану козацької епохи – варниці, що мала навіс даху, встановленого на стовпах, сходинки, поміст для переміщення казана (рис. 12).

Об'єкт 2/2008 р. (ніч для кристалізації селітри) досліджений у південній частині майданчика свердловини, в надсхиллі перед уступом другої тераси (рис. 5:об.2), з рівня залягання передматерика. Мав прямокутний заглиблений котлован, зі скругленими кутами. Його розміри: довжина – 2,80 м, ширина – 1,90 м (площа – 5,2 кв. м). Глибина похило вирівняного дна – 0,70-0,90 м від «0», з нахилом у західний бік, або близько 0,30-0,50 м від рівня сучасної денної поверхні. Зорієнтований кутами за сторонами світу (рис. 13; вкл. III, рис. 1; 3).

В його північній частині збереглися рештки підковоподібного останця великої глинобитної печі (вкл. III, рис. 1-2), розміром 1,2 x 1,3

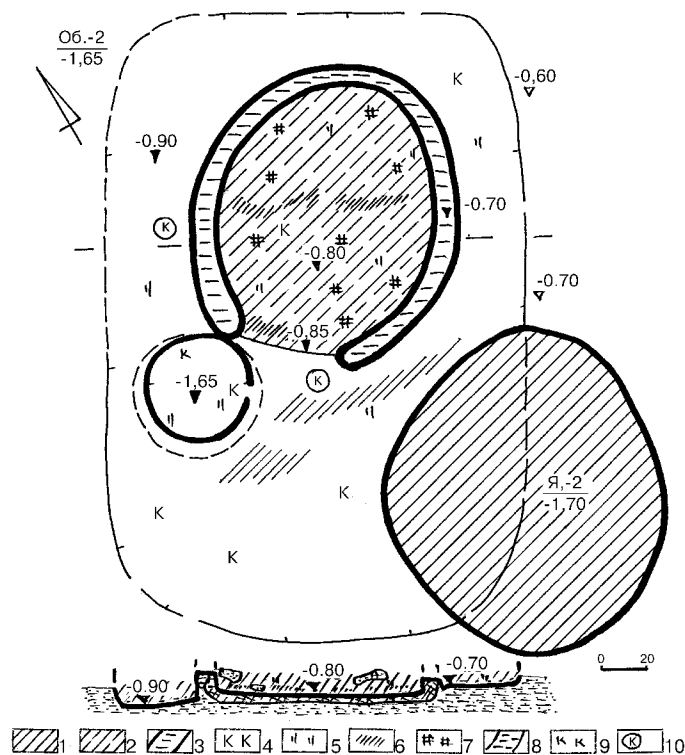

Рис. 13. Об'єкт 2
(піч).

План і перетин.

Умовні позначення:

- 1 – чорноземне заповнення, в т.ч. пізньоскіфської ями 2;
- 2 – черинь печі;
- 3, 8 – останець глинобитної печі в плані і перетині;
- 4 – уламки пізньоскіфського ліпного посуду;
- 5 – вуглини;
- 6 – попіл;
- 7 – шматки печини;
- 9 – фрагменти гончарної кераміки.

м, з товщиною стінок – від 0,10 до 0,12 м. Розміри череня – 0,96 х 1,20 м, товщина – 0,06 м (вкл. III, рис. 4). Піч споруджена на передматериковому дні без підсіпки. З південно-західного боку печі розташовувалося її устя, шириною понад 0,50 м (рис. 13).

Заповнення містило обвалені оранкою частини стінок, що реконструювалися на висоту не більше 0,35 м, вуглини, попіл, невеликий уламок перепаленої стінки гончарного світлоглиняного горщика, ліпні черепки від горщиків скіфського часу. За залишками розвалу було помітно, що піч не мала склепіння, а була відкритою зверху. На площину її стінок встановлювався неглибокий казан для підсушування і кристалізації селітри.

З південно-західного боку від устя була розташована порівняно глибока стовпова ямка круглої форми, діаметром 0,45 м по дну котловану і 0,56 м в материковій основі, глибиною 0,95 м від сучасної денної поверхні. Ямка була заповнена щільним затічним чорноземом, містила кілька вуглин та уламків кераміки скіфського часу. Вона призначалася для встановлення опори навісу (рис. 13-14; вкл. III, рис. 3).

Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 2/2008 р. 1. Робочий момент.

В.І.Брацюнь, О.Б.Супруненко, М.Г.Скубрій, М.П.Ольшицький, О.В.Сидоренко. 2. Останець печі. *Зі сходу.* 3. Залишки печі. *Із заходу.* 4. Перетин опалювальної споруди. *У процесі досліджень.*

Об'єкт 4/2008 р.

5. Залишки печі. *З півдня.*

6. Котлован. *З північного заходу.*

7. Заповнення котловану. *З півдня.*

Об'єкт 4/2008 р. (варниця) виявлений у південно-східній частині дослідженої ділянки, в надсхиллі перед уступом другої тераси, з рівня залягання похованого ґрунту, тобто, глибини 0,60 м від «0». Мав прямокутну, ближче до трапецієподібної, форму заглибленого котловану, з трохи скругленими кутами (рис. 5:об.4; 6).

Розміри: довжина – 2,38 м, ширина – 1,50 м (площа – 3,5 кв. м). Глибина вирівняного дна – 1,50 м від «0», або близько 0,9 м від рівня стародавньої денної поверхні. Зорієнтований кутами майже за сторонами світу (рис. 15-16; 19; вкл. III, рис. 6).

З південно-східного зовнішнього боку, вздовж коротшої стінки котловану, збереглися залишки уступа напівовальної в плані сходинки, впущеної до передматерика на глибину 0,70 м. Її розміри – 0,35 x 1,00 м. У котловані, в південно-східному кутку виявлений уступ другої, також материкової сходинки (підтрикутної в плані), – з глибини 1,4 м від «0».

В результаті стратиграфічних спостережень вдалося встановити два етапи у використанні цієї будівлі. Вся нижня частина заповнення котловану, з рівня 0,95 м, складалася з щільного, маслянистого чорного чорнозему, збагаченого включеннями селітри, містила прошарки вологого ґрунту, залитого водою. Вище це заповнення перекривав шар дуже щільного чорнозему, перемішаний з вуглинами, битим гончарним посудом, окремими кістками тварин, товщиною 0,2 м. Злежаний і втрабований прошарок кухонного сміття на рівні 0,8 м від «0» став основою зведення печі – дном споруди (рис. 15).

У його центрі збереглися рештки розвалу овального підковоподібного останця від основи глинобитної печі, розміром 0,95 x 1,20 м (рис. 16-17; вкл. III, рис. 5). Масив її стінок товщиною 0,10-0,12 м простежений на висоту не більше 0,15 м. Розміри череню – 0,80 x 1,00 м, рівень його поверхні – 0,70 м, товщина череня – 0,04-0,05 м. Піч споруджена на чорноземному дні, з глибини 0,80 м без підсіпки. З північно-західного боку розташовувалося її устя, шириною до 0,60 м. З боку устя знаходилося скупчення глини і попелу (рис. 18). Поверхня дна на зазначеному вище рівні була встелена вуглинами, попелом, притоптаними битими черепками гончарного посуду (рис. 15).

Заповнення печі містило уламки обвалених стінок, що реконструювалися на висоту не більше 0,30 м, вуглини, попіл, кілька черепків гончарних світлоглиняних горщиків і покришок. До заповнення, розташованого вище рівня «підлоги» останнього етапу використання, потрапили й кілька уламків ліпних горщиків пізньоскіфської епохи. За залишками розвалу встановлено, що піч також не мала склепіння, а була

відкритою зверху. На площину її стінок встановлювалися казани для приготування їжі, сковороди тощо.

З північно-західного та північно-східного боків від краю утвореного таким чином котловану розташовувалися дві невеликі стовпові ямки, діаметром 0,18-0,22 м і глибиною від рівня виявлення 0,05-0,20 м. Вздовж довших стінок посередині містилася ще пара аналогічних ямок такого ж діаметру і глибини. Їх верхні частини виявилися на третину, а то й вдвічі ширшими, заглибленими з метою встановлення стовпів (рис. 15). Стовпові ямки засвідчували спорудження легкого навісу над піччю. Вірогідно, стовпи для навісу встановлювалися двічі (впродовж двох сезонів).

Заповнення верхньої частини заглибини для печі було сіро-чорноземним попелястим, доволі щільним, з вуглинами (рис. 16-17), у передденні – з фрагментами гончарної пізньосередньовічної та ліпної кераміки скіфського часу. Складалося враження про вимощування череп'ям дна заглибини, залитого дошем. Поряд із останцем печі виявлені окремі шматки печини, що знаходилися ближче до країв котловану.

Оточуюча ділянка навколо об'єкта 4 була вкрита скупченнями попелу, вуглин, рештками розкришеної печини та випаленого ґрунту, що мали в плані вигляд овалу, розміром 3,90х4,60 м, зорієнтованого за довгою віссю у меридіональному напрямку (рис. 5:об.4). Товщина цього шару над похованим ґрунтом становила 2-3 см. Ця «пляма» позначала межі робочого майданчика «кухні» поряд із піччю.

Із заповнення котловану другого етапу використання печі та шару під її основою походить досить виразний набір української гончарної кераміки доби Руїни, який як стратиграфічно, так і за характером декорування та оформлення верхніх частин вінець, належить до двох, розподілених певним часовим проміжком, комплексів (рис. 20-21).

Таке заповнення може вважатися незвичним для округи Більська, беручи до уваги попередні повідомлення археологів про бідність вмісту об'єктів селітроварників на матеріальні рештки [27, с. 51; 46, с. 65; 63, с. 118-122; 75]. Отже, випадок віднайдення значної кількості пізньосередньовічної кераміки з околиць Більського городища є унікальним. Пояснюється це й тим, що до цього об'єктами досліджень решток селітроварницьких промислів були лише виробничі споруди, в тому числі поганого стану збереження.

Виявлений посуд розподілявся на чотири групи, за ужитковими рисами, – горщики, миска, покрішки, глек. Усі вони світлоглиняні, уламки димлених форм відсутні, що є нехарактерним для керамічних комплексів цього часу, зокрема, на Полтавщині.

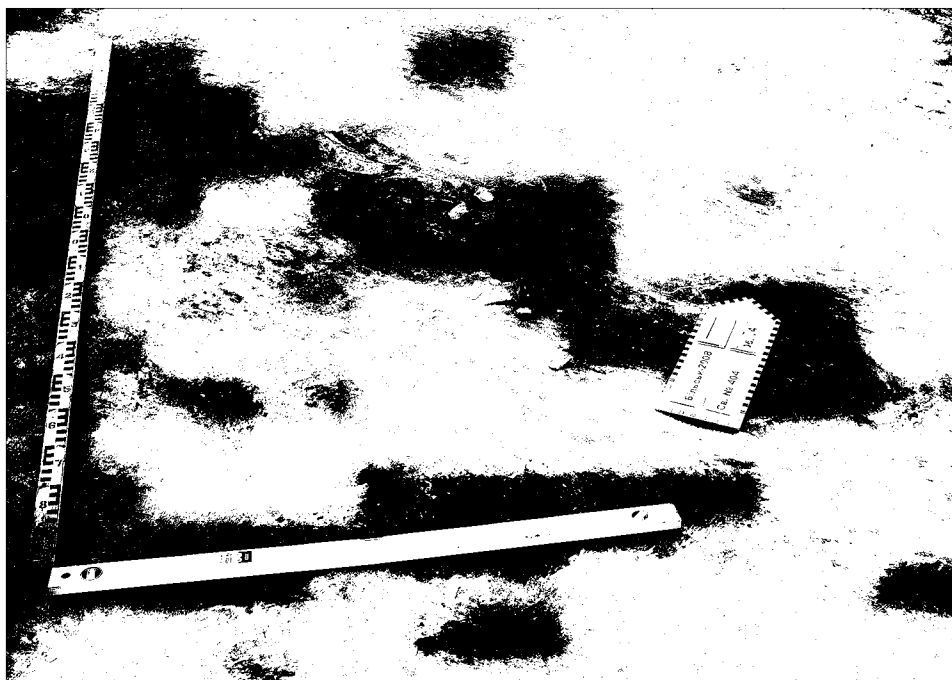

Рис. 16-17. Об'єкт 4 (піч). Вигляд «плями» заповнення у зачистці. З півдня.

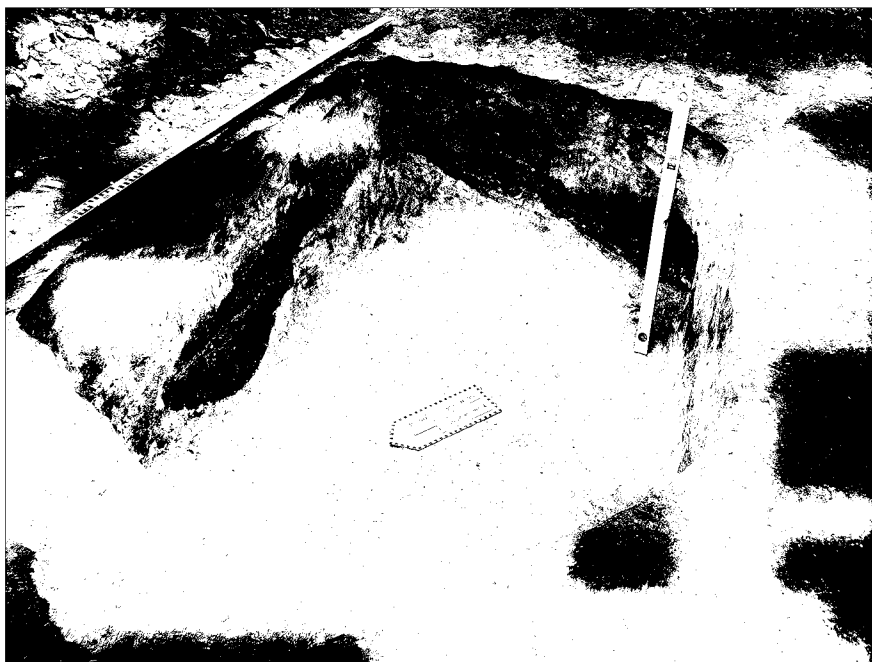

Рис.18. Об'єкт 4 (піч). Масив глини і попелу біля чола печі. З північного заходу.

Рис.19. Об'єкт 4. Котлован заглибини будівлі. З північного заходу.

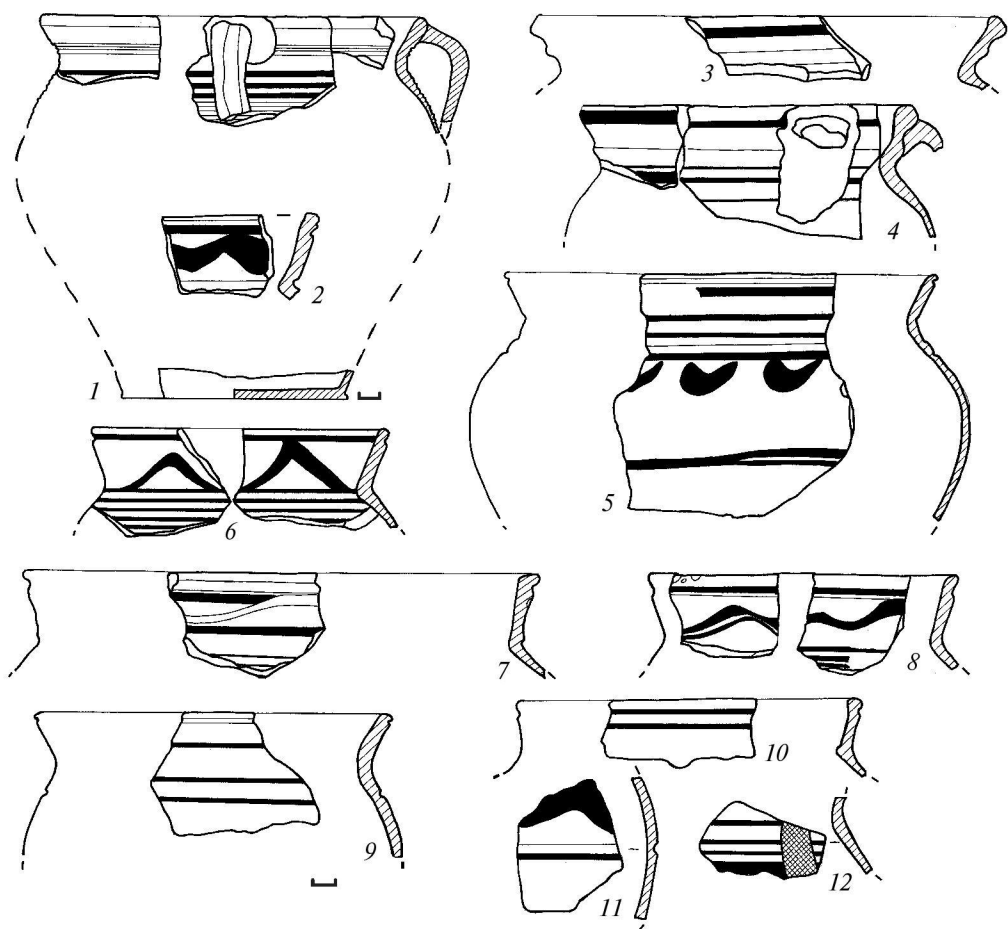

Рис. 20. Об'єкт 4 (піч). Уламки гончарних горщиків I-го типу (1-12).

Горщики (17 виділених форм) можна розподілити на дві групи. Перша з них (10 форм) – це округлопрофільовані, з плавно відігнутими назовні вінцями, без закраїни зсередини на рівні шийки. Ручки таких горщиків нетовсті, та, зазвичай, мають по верху невелике рельєфне прогладжене заглиблення (рис. 20). Переважна частина уламків кераміки цієї групи тяжіла до нижнього стратиграфічного горизонту заповнення ями, що свідчить про їх відносно більш ранню хронологічну позицію.

Орнамент на всіх горщиках нанесений із зовні, двотипний – рельєфний та розписний.

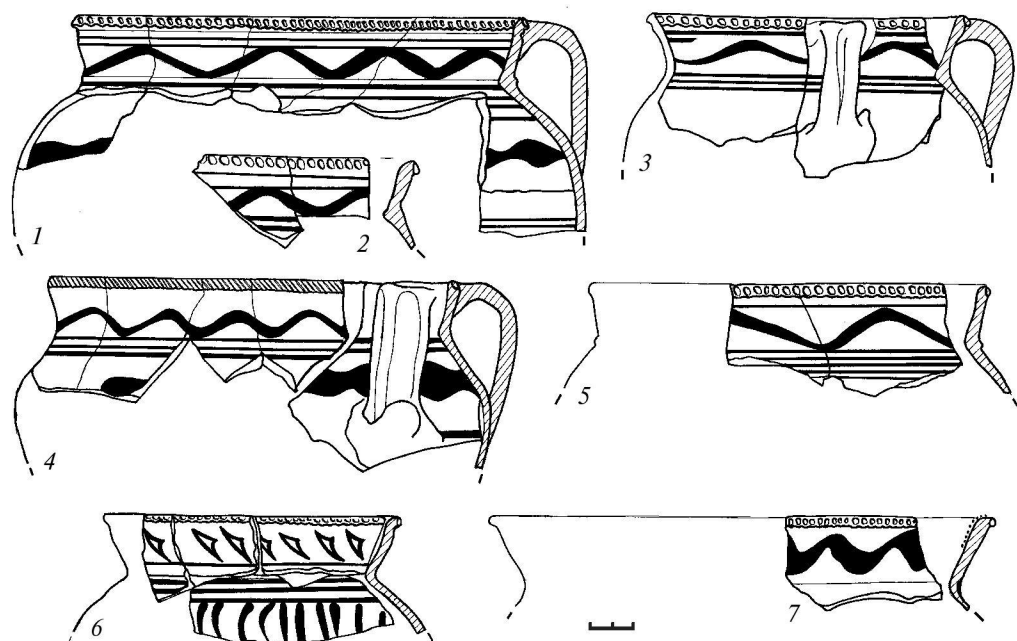

Рис. 21. Об'єкт 4 (піч). Фрагменти гончарних горщиків II-го типу (1-7).

Усі форми мають різні за глибиною та місцем розташування рельєфні врізні горизонтальні пояски: поодинокі чи парні під зрізом, на шийці або дещо нижче неї (рис. 20: 2, 6-10, 11). Один із фрагментів прикрашений цілими рядами таких поясків на вінці і тулубі (рис. 20:1). Два з уламків вінець горщиків мають під зрізом ззовні прогладжені горизонтальні округлі валики (рис. 20:3-4). На одному з вінець є неглибока прокреслена хвиля (рис. 20:7).

Рельєфний орнамент на горщиках супроводжується розписом ангобами. Сюжети, нанесені на посуді фарбами червоних та коричневих відтінків, доволі бідні: просте поєднання кількох горизонтальних пасків (рис. 20: 1, 3-4, 7, 9-10), рідше – пасків з хвилями (рис. 20: 2, 6, 8), в одному випадку – ліній із комами (рис. 20:5). Ще одна передвінцева частина горщика має на поверхні затьоки поливи (рис. 20:12).

Друга група горщиків представлена щонайменше 7-ми формами (рис. 21) і стратиграфічно посідає дещо пізнішу хронологічну позицію, у порівнянні з керамікою першої групи. Крім даних стратиграфії, на більш пізній час побутування таких форм вказують морфологічні та орнаментальні особливості цієї кераміки. Так, горщики цього типу

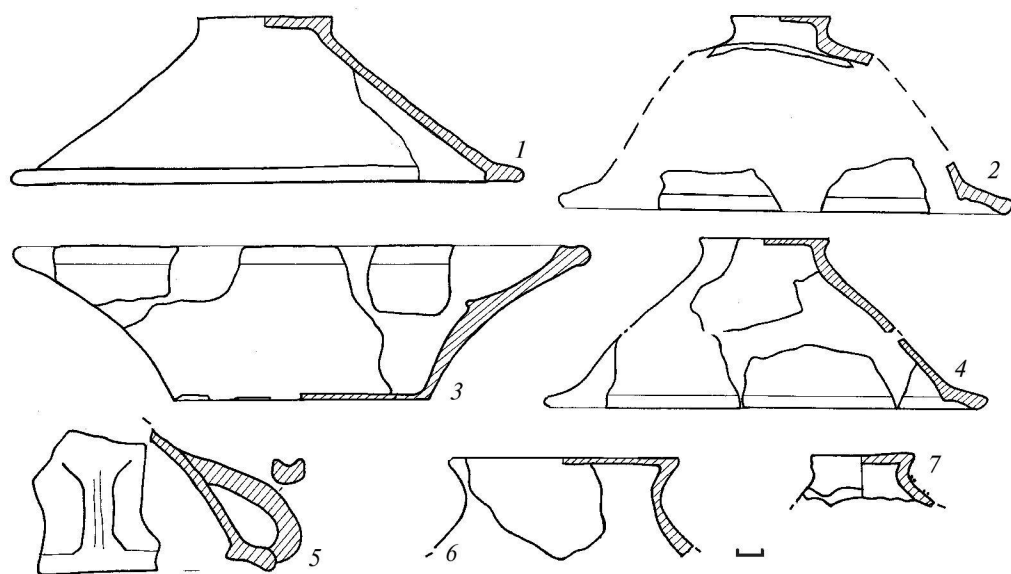

Рис. 22. Об'єкт 4 (піч). Уламки гончарних покришок (1-2, 4-7) та миски (3).

мають високі, відігнуті назовні вінця, з наміченою або місцями легко вираженою закраїною зсередини, на рівні шийки. Остання особливо виражено стає обов'язковим елементом типуютьовуючих форм з кінця XVII ст. [2, с.70]. Ручки горщиків цього типу тонкі, мають невеликі рельєфні заглибини.

Орнамент на такому посуді також двоскладовий – рельєфний і розписний. Обов'язковим атрибутом орнаментики типу є наявність паличкових вдавлень вліво на зовнішньому боці легко потовщеного зрізу. На одному з горщиків подібний фриз нанесений штампом-коліщатком (рис. 21:4). Крім того, на деяких уламках ще зберігаються ремінісценції валикового орнаменту, у вигляді маленької виступаючої борозенки на шийці ззовні (рис. 21: 1, 5), а також рельєфні врізні горизонтальні пояски під зрізом (рис. 21: 1, 6), більш характерні для першої з виділених груп кераміки.

Орнаментальні розписні композиції на цих різновидах посуду вже багатші та різноманітніші, вони займають більшу площу поверхні. Нанесені вони ангобами брунатного, червоного і коричневого відтінків. Найхарактернішим різновидом орнаменту є багатоконпонентне поєднання згрупованих тонких пасків з однією чи кількома хвилями (рис. 21: 1-5, 7). Лише в одному випадку паски зустрічаються разом із верти-

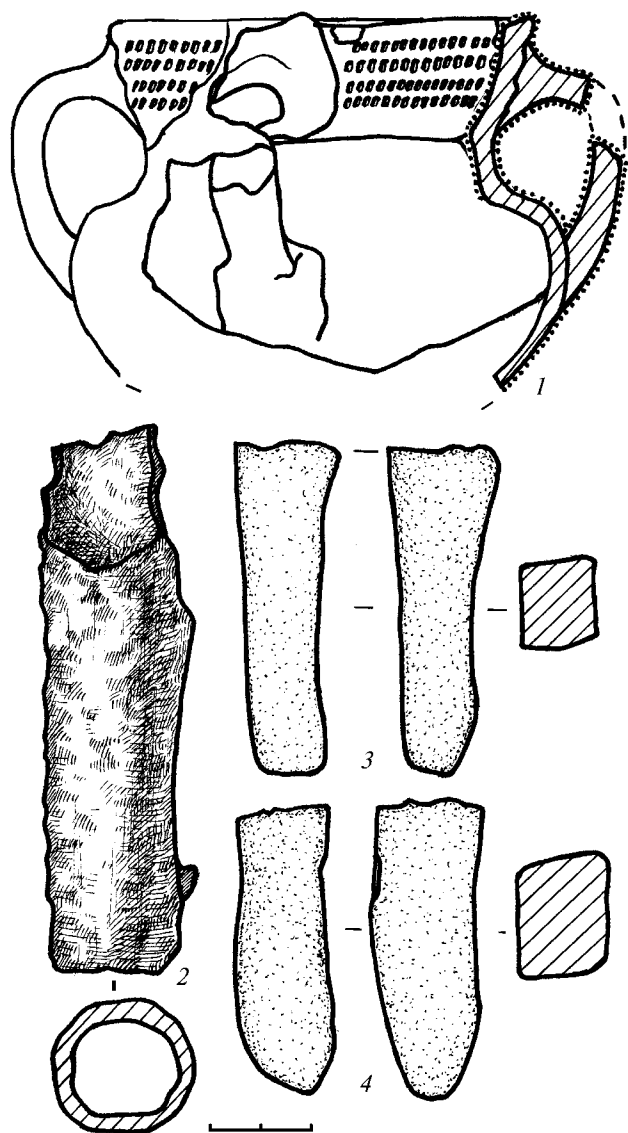

Рис.23. Об'єкт 4
(піч). Знахідки.
1 – кераміка, полива;
2 – залізо; 3-4 – камінь.

кальними лініями та галками (рис. 21:6). Один з уламків крайкований зсередини світлозеленою поливою (рис. 21:7).

Усього в комплексі виявлено 6 світлоглиняних покришок-мисок доволі звичних форм (рис. 22: 1-2, 4-7). На одному з них збереглися краплі поливи жовтого кольору (рис. 22:7). Тут же знайдений уламок світлоглиняної миски, з вираженими реберчастими берегами, широкими крисами, потовщеним і горизонтально зрізаним вінцем, із закраїною зсередини

ни. Дно її трохи зрізане на уторі. Вважається, що зрізи біля дна (огранка) з'являється з кінця XVII ст. [2, с.71]. У даному випадку, знахідка є свідченням зародження традиції огранки дна мисок.

Цікавим виявився розвал верхньої та середньої частин невеликого кубкоподібного горщикка з високими, плавно відігнутими вінцями, без закраїни, з двома ручками, згори кріпленими нижче зрізу, а внизу – на найбільшому розширенні тулуба. Орнамент: по вінцю – чотири паралельні горизонтальні ряди відбитків зубчастого штампу. Поверхня ззовні всуціль вкрита, а з середини – крайкована зелено-коричневою поливою. Діаметри: вінець – 8,4 см, тулуба – 9,8 см (рис. 23:1). Подібні форми, за стилем декорування й обрисами, більш характерні для правобережних територій, так би мовити, виконані в польських традиціях, звідки, напевне, й потрапили на Більськ в якості імпорту чи, не виключено, разом із їх власником-селітроваром.

Серед інших знахідок із заповнення ями – фрагмент скляного виробу, уламки пісковикових точильних каменів (рис. 23:3-4) та деталь втулки залізного знаряддя (можливо, рогача), виготовлена із залізної пластини, скрученої у рурочку, діаметром менше 3,0 см (рис. 23:2).

У заповненні котловану виявлено більше 20 кісток тварин, з яких визначені рештки: дорослої особини коня свійського, напівдорослої – бика свійського, кози або вівці, а також диких – зайця-русака і кулана (визначення к.і.н., ст. наук. співробітника ІА НАН України *О.П.Журавльова*).

Таким чином, зважаючи на присутність численних уламків кухонного і столового посуду, точилиць для ножів, уламка рогача, досліджена піч на останньому етапі використання була кухонною, із навісом. На першому – об'єкт зводився і слугував як господарська споруда заглибленого типу – на кшталт погрібка (рис. 19). Пізніше його закидали побутовим сміттям, поверх якого, через певний проміжок часу, в заглибині була споруджена піч під навісом. Не виключено, що на фінальному етапі використання вона також могла призначатися для просушування селітри.

Варіанти реконструкції. На жаль, на сьогодні археологічно подібних споруд досліджено зовсім мало. З найближчих аналогій можна назвати лише рештки трьох печей на Західному укріпленні Більського городища. Вони мають як спільні риси (відсутнє склепіння печі для встановлення на неї казана, ямки по боках), так і відмінне (влаштування в товщі материка, заглиблений підхід до топкової камери) та ін. У запропонованій С.А.Скорим і Д.В.Каравайком реконструкції (рис. 2) комплексу селітроварні [27, с. 4 обкл.] ямки біля печей інтерпретовані дослідниками як опори для дощатого настилу перед піччю, призначеного, вірогідно, для кращого заповнення і вибирання сировини з казана. Не виключаючи

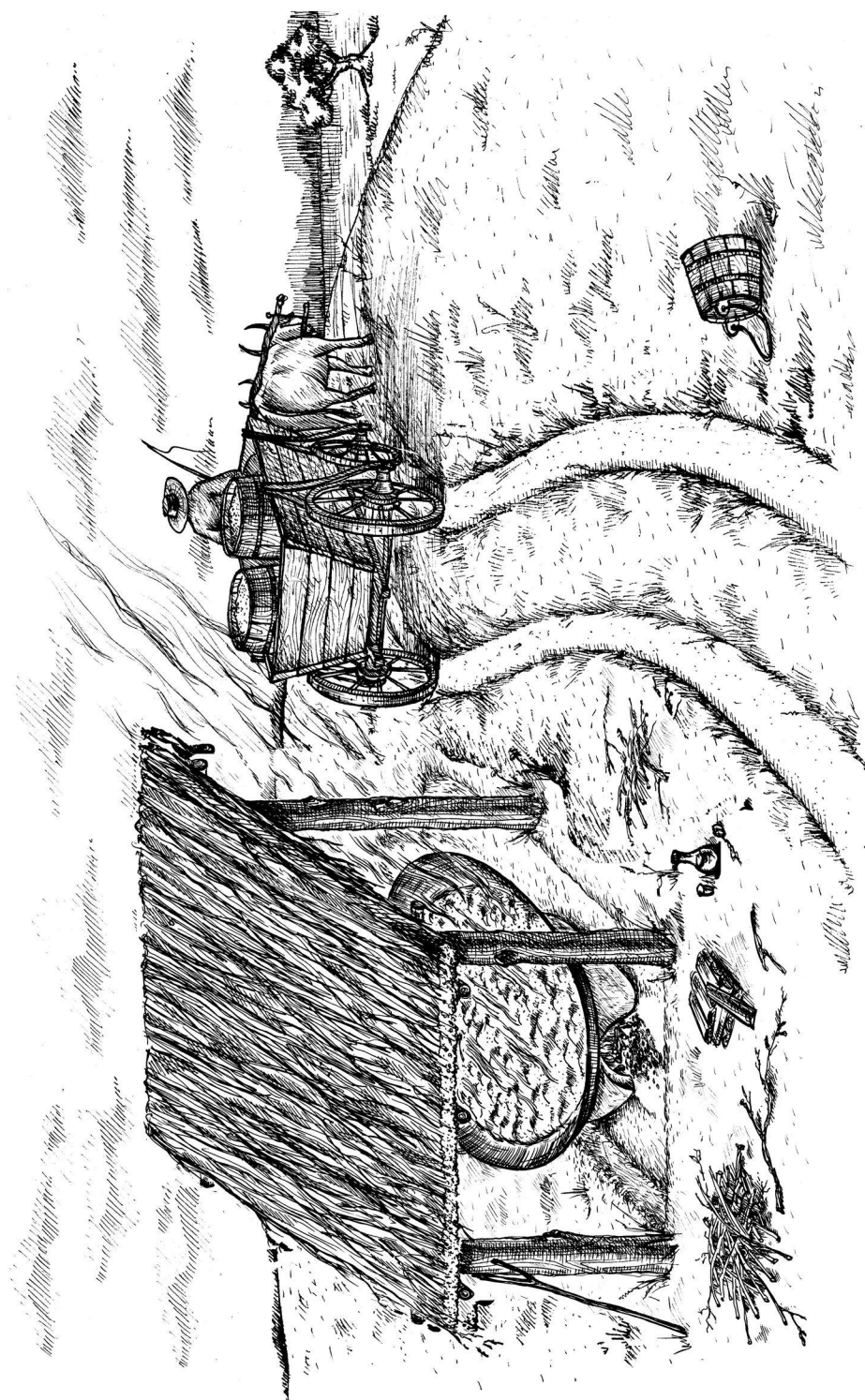

Рис. 24. Об'єкт 4. Варіант реконструкції в якості печі для кристалізації селітри. Рис. Т.В.Менчинської.

існування такої споруди над варницею, можна зазначити, що ці ж ямки могли бути і стовпами-опорами даху над казанами.

Про дах над казанами, як необхідний атрибут селітряної варниці, повідомляється в одній зі справ Розрядного приказу XVII ст. У справах 1668-1669 рр. є документ, де селітроварники скаржаться на відсутність покрівлі «над котлами» у Кромському повіті [48, с.307, стлб.231]. Дві пари стовпових ямок біля об'єкту 4 свідчать на користь дахової навісної конструкції. Запропонована вище спроба реконструкції варниці базується на отриманих в результаті розкопок обрисах решток промислового об'єкту, зокрема, заглибини котловану, залишків печі та стовпових ямок (рис. 12).

Також можна припустити розміщення підходу до казана з протилежного від чола печі боку, де знаходилася сходинка. Це виглядає вірогідним, зважаючи на порівняно невисокі стінки печі об'єкту 14 та невеликі розміри відомих на сьогодні у музейних збірках селітроварницьких казанів XVII ст., що дозволяло навантаження і вивантаження сировини без використання додаткових надбудов. Варниці з території Західного укріплення мали стіни висотою близько 1,5 м та заглибини перед входом до топкової камери, тому влаштування навісу біля казана для його обслуговування (як показано на реконструкції С.А.Скорого та Д.В.Каравайка – рис. 2) виглядає обґрунтованим. Комплекс варниці з ур. Поле 2-ї бригади є схожим за призначенням об'єктом, проте, значно меншим за потужностями виробництва, в чому і вбачається причина відмінної у деяких рисах конструкції. Реконструкція печі для кристалізації (просушування) селітри здійснена за рештками краще збереженого об'єкту 4 (рис. 24), який раніше цілком міг бути кухонною піччю. Достеменно відтворити вигляд кухні, за наявними даними, поки що передчасно.

Об'єкт 7/2008 р. (тимчасове житло) знаходилося у центрі південної частини майданчика свердловини, на уступі другої тераси (рис. 5:об.7; 6). Виявлене з рівня залягання основи похованого ґрунту, досліджувалося з передматерикового шару, тобто, глибини 0,75 м від «0».

Котлован мав майже правильну квадратну форму, із довжиною сторін 2,86 х 2,86 м (площа 8,2 кв. м), був зорієнтований кутами за сторонами світу. Він впущений у материк (глибина від «0» – 1,65 м), або 1,2-1,3 м від рівня тогочасної поверхні. Стінки рівні прямовисні, дно вирівняне, із незначним ухилом на північ (вкл. IV, рис. 1). Поруч із південно-східною стінкою виявлені рештки входу, у вигляді підпрямокутної видовженої заглибини в 1,80 м; з найбільшою шириною – 0,96 м (площа – 1,7 кв. м).

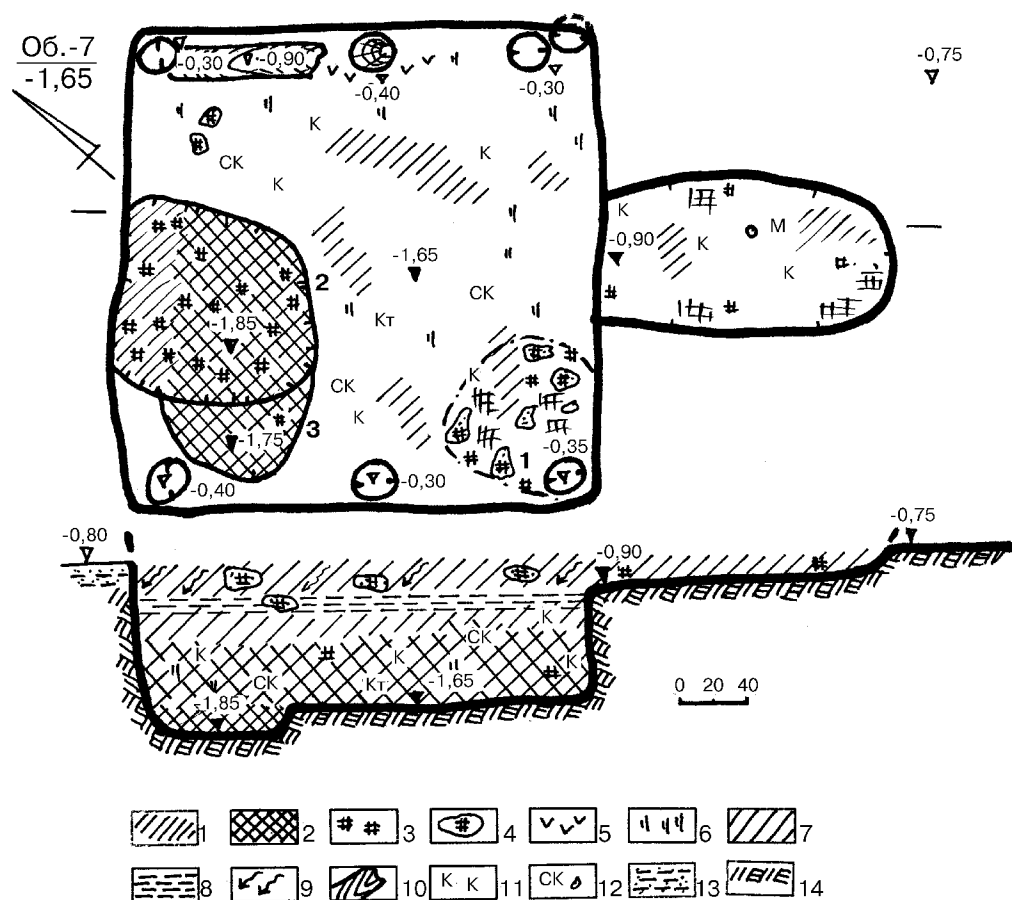

Рис. 25. Об'єкт 7 (житло). План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – скупчення уламків печини; 2 – рештки печі; 3 – випалена ділянка «долівки»; м – мідна монета.

Умовні позначення: 1 – попіл; 2 – мішаний вміст заповнення печі; 3 – печина; 4 – уламки стінок печі та вальки; 5 – деревний глін; 6 – вуглини; 7 – чорноземне заповнення; 8 – глина; 9 – затьоки; 10 – залишки дерева; 11 – уламки кераміки; 12 – фрагменти скла; 13 – суглинок; 14 – материк.

Вхід розміщувався на відстані 1,08 м від східного кутка, та за 1,04 м від південного, тобто, практично посередині північно-східної стіни, плавно понижувався у бік житла – від 0,75 до 0,90 м (рис. 25; 28-29).

Заповнення будівлі (загальна площа – майже 10 кв. м) виявилось стратифікованим. Верхня частина містила чорнозем, зі слідами затьоків, в якому зустрічалися шматки печини від зруйнованої неподалік виробничої печі. Під ним залягав шар суглинку, потужністю 0,15-0,20 м,

Рис. 26-27. Об'єкт 7 (житло). Котлован з рештками печі і стовповими ямками. З південного сходу та півдня.

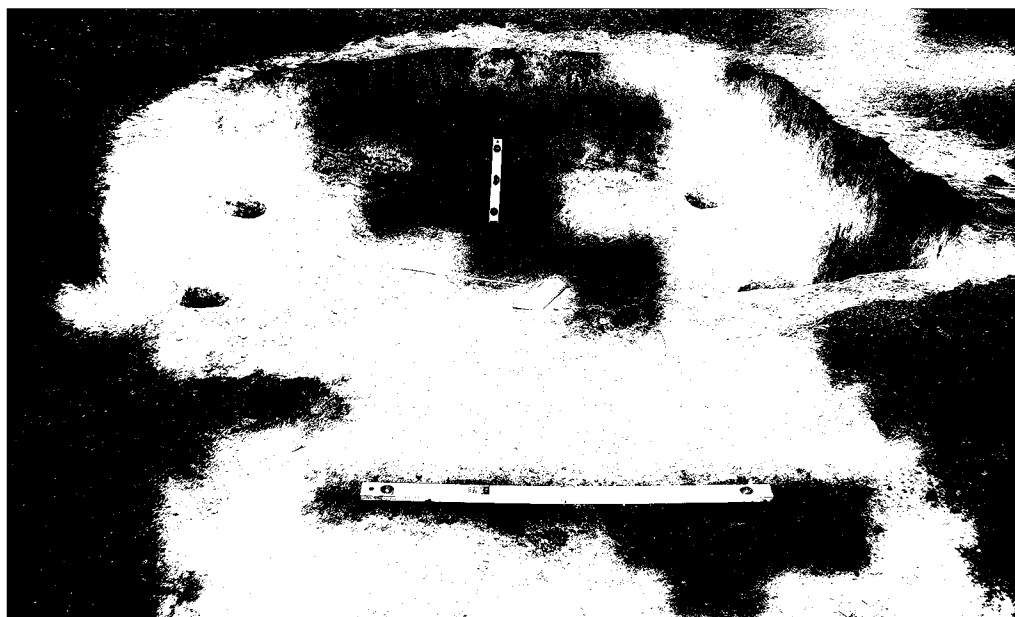

Рис. 28-29. Об'єкт 7. Рештки житла.
З південного сходу,
перед дослідженням входу.

нижче – прошарок інтенсивно чорного намитого дощами чорнозему, підстелений масивом мішаного чорноземного ґрунту безпосереднього заповнення напівземлянкового житла. Воно було насичене вуглинами, незначними рештками обмазки, печини, містило уламки гончарної та ліпної перевідкладеної кераміки скіфської доби, кістки тварин, уламки скла (рис. 25).

Вдалося з'ясувати і певні конструктивні особливості дослідженої споруди. На рівні підлоги виявлено сім стовпових ямок округлої форми. Розміщені вони були біля двох паралельних стін – з північно-східного та південно-західного боків (рис. 26-29). Вздовж північно-східної стінки розташовувалися чотири ямки. Зауважимо, що одна з них врізалася у східний кут споруди, і вірогідно, була свідченням проведення певних ремонтних робіт на другому етапі використання житла. Між ямкою, що розташовувалася у північному кутку, та тією, котра розміщувалася посередині північно-східної стіни, збереглися рештки дерев'яної балки від основи стелі. Вздовж південно-західної стінки знаходилися три ямки. Розміри стовпових ямок: глибина коливалася – від 0,30 до 0,40 м, діаметр – у межах 0,22-0,28 м (рис. 25).

Поруч із північно-західною стінкою розміщувалися рештки розвалу стінок опалювальної споруди, яка позначалася плямою овальних обрисів, насиченою попелом і вуглинами, а також шматками печини. Її розміри – 1,1 x 1,2 м. Піч була влаштована у підпрямокутній заглибині, до 0,20 м від рівня підлоги, розміром 1,20 x 1,25 м (рис. 25:2; 26). Висота печі навряд-чи перевищувала 0,5 м, а сама піч зводилася з сирцевих цеглинвальків. Заповнення вказувало на два ремонти опалювальної споруди. З південного сходу від неї помітна була напівовальна пляма випаленого материкового дна, з боку якої, вірогідно, й знаходилося устя (рис. 25:3). Ще один втоптаний розвал печини містився у південному кутку котловану і, напевне, належав решткам ремонту пічної конструкції (рис. 25:1; вкл. IV, рис. 1).

Знахідки з котловану житла розподілялися на дві культурно-хронологічні групи. Це матеріали, котрі датуються скіфським часом, та ті, що належали епосі пізнього українського середньовіччя. Матеріали пізньоскіфської доби представлені нечисленними черепками, зокрема, вінцем кухонного ліпного горщика із защипами по зрізу (рис. 30:1).

Знахідки, що належали козацькій епосі, склали більшість. Вони репрезентовані переважно уламками гончарного посуду, серед якого виділяються зразки кухонного та столового.

Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків, серед яких виділено дві форми, що, за типологічними ознаками, подібні з другою

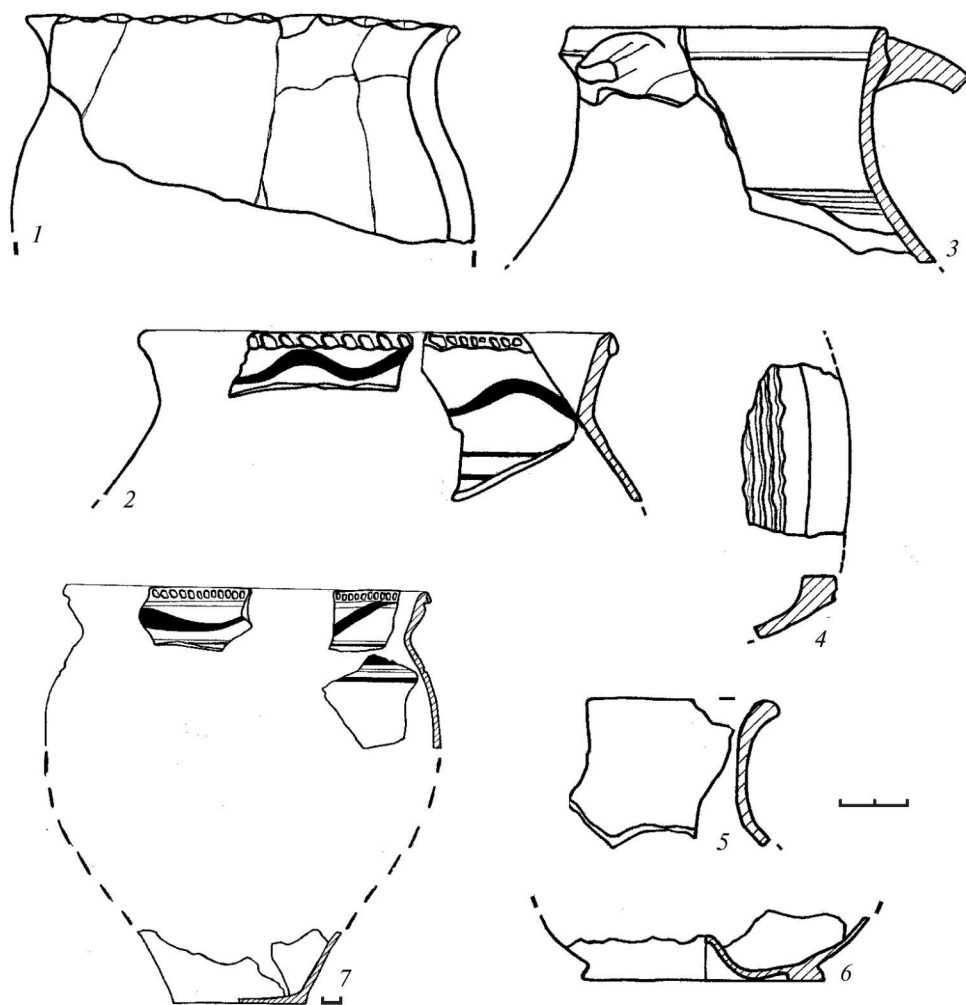
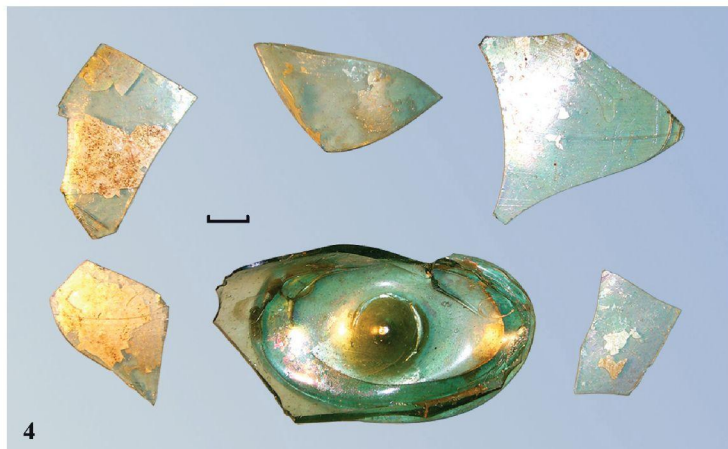

Рис. 30. Об'єкт 7 (житло). Уламки ліпного (1), гончарного (2-5, 7) і скляного (6) посуду.

групою кераміки, виділеної за матеріалами об'єкта 4. Вони мають високі відігнуті назовні вінця, ледь намічену закраїну зсередини на рівні шийки, опуклий тулуб. Прикрашені насічками вліво на легко потовщеному зовнішньому краї вінця, а також пасками і хвилею, нанесеними брунатними ангобами (рис. 30: 2, 7). Одна з форм додатково оздоблена рельєфними горизонтальними заглибинами під зрізом та нижче шийки на тулубі (рис. 30:7).

**Поле 2-ї бригади, ур.
Об'єкт 7/2008 р.**

1. Котлован житла. З північного заходу.

4. Розвал пляшки. Скло.

5. Ризький солід. 1649 р. Мідь.

Об'єкт 10/2008 р.

2. Робочий момент.

О.В.Сидоренко, А.І.Штанько, Ю.О.Пуголовок.

3. Загальний вигляд. З північного заходу.

Рис. 31. **Об'єкт 7**
(житло). Вхід.
Солід шведської
королеви Христини
(1632-1654),
карбований у Ризі
1649 р. Мідь.

Столовий посуд представлений фрагментом вінцевої частини димленого сіроглиняного полумиска, дзеркало якого вкрите багаторядними врізними хвилями. Вінця потовщені, з горизонтально зрізаним бортиком (рис. 30:4). Є два уламки глеків: перший – сіроглиняний димлений, з блискучою поверхнею, тонкостінний, з плавними профілями стінок і вінця, з ледь відігнутих краєм та не надто вираженою шийкою, з основою збереженої ручки. Прикрашений він валикоподібним загладженим потовщенням під зрізом і врізними лініями на тулубі (рис. 30:3). Другий – уламок світлоглиняного глека (рис. 30:5).

Скляні вироби репрезентовані розвалом нижньої частини невеликої пляшки-плесканки, з нанесеною по периметру пружкою (рис. 30:6; вкл. IV, рис. 4).

Єдина монета знайдена на «долівці» входу (рис. 25:м). Це – шведський (лівонський) мідний солід, карбований 1649 р., за правління королеви Христини (1632-1654) – продукція монетного двору в монастирі у Ризі 1649 р. [76, с.295, № 878]. Монета доброї збереженості, що свідчить про недовготривалість її використання в обігу (рис. 31; вкл. IV, рис. 5).

Аверс: літера «С» у центрі, всередині якої вміщений герб династії Вазів. Ця композиція увінчана короною. По колу є напис – «CRISTINA DGRS».

Реверс: в центрі герб Лівонії в узорчатому щиті, по колу напис – «SOLIDUS LIVONIAE 49» (рис. 31).

З визначених остеологічних матеріалів, що походять із заповнення, відзначимо кістки свійських тварин: дорослої особини коня, напівмолоді – бика, кози або вівці, з диких – кістки дрофи та байбака.

Таким чином, об'єкт 7 можна інтерпретувати як рештки заглибленого в материк тимчасового (сезонного) житлового приміщення каркасно-стовпової конструкції. Отримані певні дані щодо двох етапів використання цієї оселі, яка, вірогідно, слугувала для життя кухаря (з

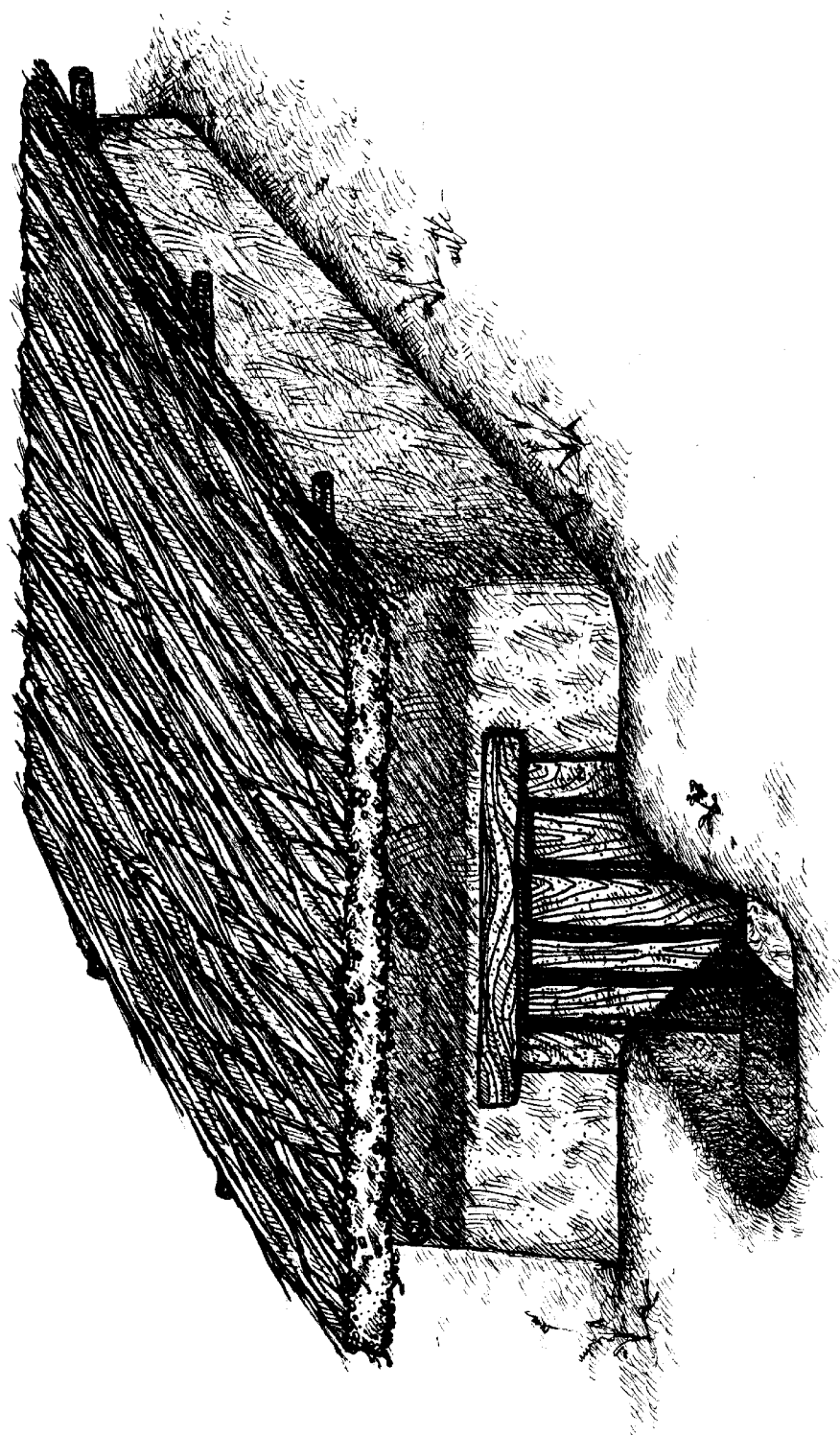

Рис. 32. Об'єкт 7 (житло). Реконструкція зовнішнього вигляду. Рис. Т.В.Менчинської.

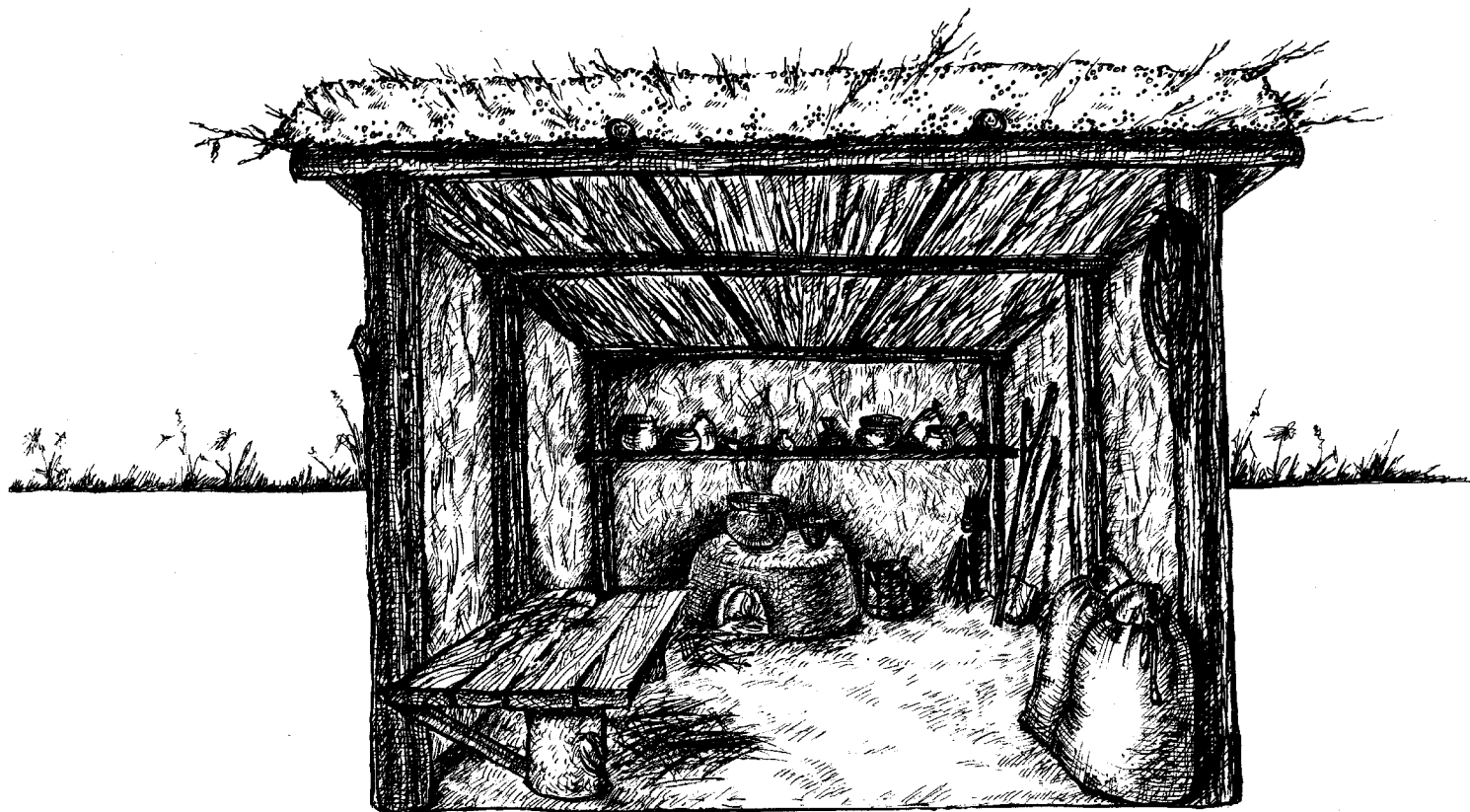

Рис. 33. Об'єкт 7 (житло). Реконструкція внутрішнього обсягу. Рис. Т.В.Менчинської.

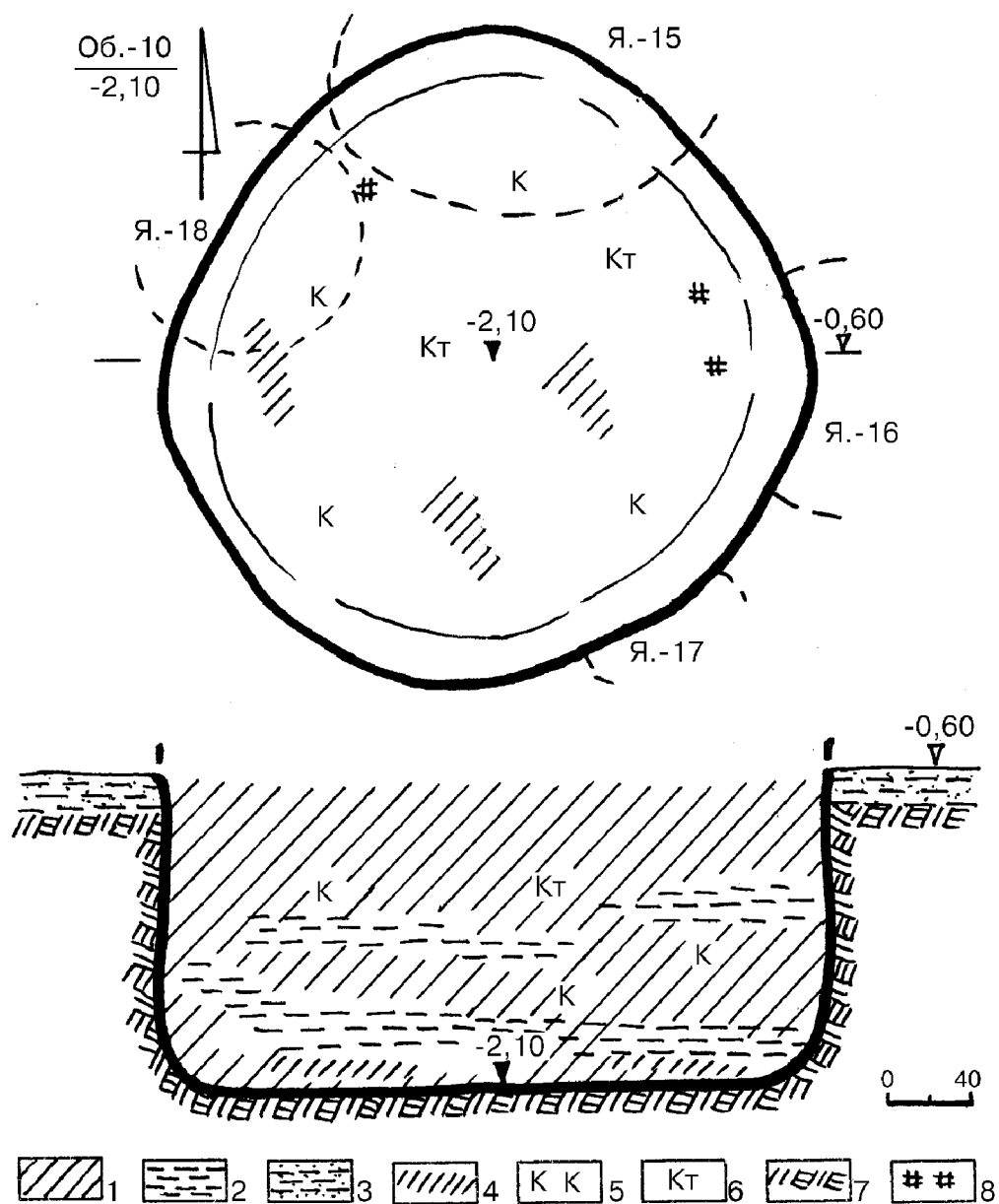

Рис. 34. Об'єкт 10 (яма). План і перетин.

Умовні позначення:

- 1 – чорноземне заповнення;
- 2 – глина; 3 – суглинок;
- 4 – попіл; 5 – фрагменти кераміки;
- 6 – кістки тварин; 7 – материк;
- 8 – шматочки печини.

Рис. 35. **Об'єкт 10** (яма). Вигляд «плями» у процесі зачистки. *В.О.Петров.*

огляду на близькість кухонної печі) або одного із селітроварників упродовж двох сезонів. Пропонуються варіанти реконструкції зовнішнього вигляду та житлового обсягу цієї будівлі (рис. 32-33).

Об'єкт 10 (*господарська яма*) відкрита під схилом плато у східній, пологій ділянці дослідженого майданчика, з рівня основи передматерикового суглинку, з глибини 0,6 м від «0». Мала округлу форму, рівні, скруглені внизу стінки, завершені вирівняним дном (рис. 5:об.10; 6; 36). Діаметри: на рівні виявлення – 3,15 x 3,20 м, дна – 2,50 x 2,60 м; глибина – 2,1 м від «0», або близько 1,8-1,9 м від рівня стародавньої поверхні (рис. 34; вкл. IV, рис. 2-3).

Впущена з рівня тогочасного денного горизонту. Заповнення щільне, наміте чорноземне, зверху – сіро-чорного кольору (рис. 35), знизу – більш сірого, перебите несучільними прошарками суглинку. Стінки і дно добре вирівняні (рис. 34; 37). На них – сліди замивання водою. Серед знахідок – уламки ліпного посуду скіфського часу, поодинокі шматки печини, кілька невизначених кісток тварин-савців, окремі вуглини,

Рис. 36-37. Об'єкт 10 (яма).
Вигляд з північного заходу.
У стінках помітні перетини
ям скіфського часу.

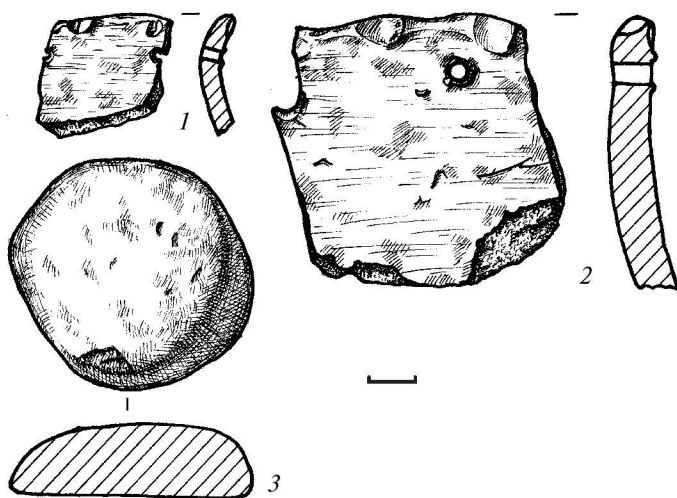

Рис. 38. Об'єкт 10
(яма). Знахідки.
1, 2 – кераміка;
3 – кістка.

а також два дрібних уламки стінок сіро- та світлоглиняних гончарних горщиків XVII ст., спил-заготовка із суглоба кістки великої рогатої худоби (рис. 38).

Об'єкт зруйнував чотири господарські ями скіфської епохи (ями 15-18) і був залишками господарської споруди козацького часу (рис. 34-37; вкл. IV, рис. 2-3).

Відсутність у заповненні характерних культурних решток, якісного чорнозему, сліди затьоків та води на стінках, залишають, гіпотетично, ймовірність для атрибутування ями в якості своєрідної копанки для збору дощової води, необхідної для потреб селітроваріння. На це може вказувати і значний обсяг ями – близько 13,5 куб. м, і розміщення її під схилом плато, у вибалочку, на місці ймовірного стоку опадів під час літніх та осінніх дощів. Таке призначення цілком ймовірне, з огляду на те, що возити воду вгору від Більського струмка на 35 м по крутосхилу було важко. Яма могла використовуватися й для зливання привезеної зі струмка води, адже місцеві материкові лесоподібні суглинки практично водонепрониклі. Додатковий запас, отриманий шляхом збирання опадів, міг виправдати працезатрати з відкопування такого «басейну».

Іншим або попереднім призначенням цього об'єкту могло бути його використання у якості селітряної ями, де накопичувався азотовмісний ґрунт та органічні рештки для наступного виварювання (ямний варіант буртів). Подібні способи заготівлі ґрунту для селітроваріння в ямах відомі за літературою та характеризується повільністю протікання у такому випадку процесу селітрокислотного утворення [14, с. 361].

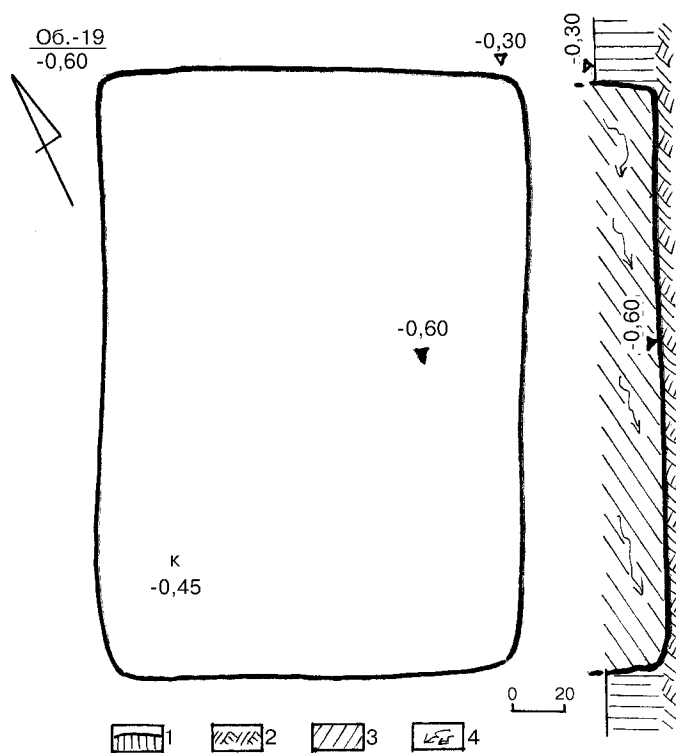

Рис. 39. Об'єкт 19
(яма). План
і перетин.

Умовні позначення:

- 1 – похований ґрунт;
- 2 – материк; 3 – чорноземне заповнення;
- 4 – затьоки; к – фрагменти кераміки.

Об'єкт 19/2008 р. (господарська яма) досліджений в південно-східному кутку майданчика, на уступі другої тераси, з рівня залягання похованого ґрунту, тобто, глибини 0,30 м від «0». Мав прямокутну, зі скругленими кутами, форму заглибленого котловану. Був зорієнтований за довгою віссю у напрямку північний схід – південний захід (рис. 5:об.19; 6).

Розміри котловану: довжина – 2,4 м, ширина – 1,8 м (площа – 4,3 кв. м). Стінки прямовисні, глибина вирівняного дна – 0,60 м від сучасної денної поверхні. Об'єм – близько 2-х куб. м (рис. 39).

Котлован був заповнений щільним, маслянистим чорноземом, збагаченим включеннями селітри, мав прошарки зволоженого ґрунту, залитого водою. У заповненні виявлений дрібний гончарний світлоглиняний черепок від стінки горщика (рис. 39:к).

Розглядається як допоміжна виробнича споруда для збагачення або підготовки до виварювання чорнозему на селітру.

Для встановлення хронологічної позиції описаних об'єктів важливою є монета із заповнення входу житла (об'єкт 7). Зважаючи на збере-

Рис. 40. **Поле 2-ї бригади, ур. Селітроварницький стан** середини – третьої чверті XVII ст. *Рис. Т.В.Менчинської.*

женість і використання подібних монет в обігу на території Гетьманщини протягом усієї другої половини XVII ст. [31, с. 133-134; 65, с. 137-138], нумізматична знахідка може датувати цей селітроварницький комплекс серединою, можливо, початком третьої чверті XVII ст.

Нумізматичні пам'ятки з території Західної цитаделі Більського городища, зокрема, срібні монети Сигізмунда III Вази (шилінг м. Рига 1592 р. з поли зольника № 54 (рис. 41) та півторагрошовик Сигізмунда III 1620-х рр. з комплексу печей біля західного в'їзду), засвідчують датування селітроварницьких комплексів цього укріплення переважно першою половиною XVII ст. Також, підтвердженням цього може бути знахідка подібних монет Речі Посполитої на майдані в ур. Скоробір та ще двох західноєвропейських початку XVII ст. у майданному комплексі на Саранчевому полі [16, с. 134, 143; 63, с.124, рис.8:6].

Дещо менш інформативним джерелом для датування селітроварницьких комплексів виступає кераміка, детальна хронологічна атрибуція якої ще недостатньо розроблена для теренів Полтавщини.

Слабка вираженість виступу-закраїни всередині горщиків на рівній шийки, повна відсутність ребра-зламу на тулубі, що стає пануючим елементом профілювання цього типу посуду наприкінці XVII ст. [2, с. 70], обмежує датування всього комплексу знахідок з об'єктів кінцем XVII ст. Збереження прорізного рельєфного стилю декорування поверхні та існування розгладженого валикового потовщення (в деяких горщиках першого типу посуду) або його ремінісценцій (у другому), має схожість з манжетними вінцями горщиків, датованими О.В.Ханком першою половиною XVII ст. [80, рис. 20:II 26]. На жаль, остання класифікація біль-

шою мірою розроблена на матеріалах з культурного шару або комплексах з широкими хронологічними рамками існування, тому використовуватися для надійних «вузьких» датувань об'єктів XVII-XVIII ст. не може.

З керамікою із більських печей та житла має певні аналогії набір посуду житла 2/2000 р. з Лаврського провулку у Києві. Їх спільними рисами є характер профілювання стінок та ручок посуду, поєднання рельєфного валикового і врізного горизонтального орнаменту з порівняно небагатим розписом ангобами [6, с. 65, рис. 4: 1, 4, 6, 8-9]. Правда, цей посуд має крайковані вінця чи повне покриття зеленою поливою внутрішньої поверхні горщиків. Датовано комплекс з Києва досить широко – XVII-XVIII ст.

Насічки-відтиски на зрізі вінець горщиків (другий тип) більш характерні для кераміки другої половини XVII ст., існують вони й на рубежі XVII-XVIII ст., наприклад, у складі комплексу гончарного горна в Переяславі [10]. Горщик з подібним декоруванням знайдений і на території Валківської фортеці (1641/1642 – 1667/1673 рр.), підпорядкованої Московській державі [15, с. 30, рис. 1:12].

Третій виділений тип представлений нечисленними знахідками фрагментів кераміки у верхній частині заповнення об'єкту 1/2009 р., характеризується наявністю зашипів або широких вдавлень на вінцях, що імітують такі ж зашипи. Світлоглиняний посуд з подібним візерунком, переважно, з крайкуванням зеленою поливою, характерний для комплексів початку – першої третини XVII ст. Щоправда, зразки з об'єкту 1/2009 р. мають, так би мовити, «затухаючі» елементи такого орнаменту, що вказує на користь його пізнішої хронологічної позиції.

Тобто, за керамікою, досліджені комплекси можуть бути продатовані дещо ширше – в межах другої – третьої чвертей XVII ст., причому, в наборі посуду розрізняються два виразні типи і ще один нечисленний, що хронологічно репрезентують, принаймні, два етапи існування і функціонування селітроварницького стану в ур. Поле 2-ї бригади. Запропоноване датування узгоджується і з відомостями про час найбільшого розвитку селітроварницького промислу на Більському городищі.

Таким чином, у ході науково-рятівних досліджень в ур. Поле 2-ї бригади виявлений та досліджений комплекс решток будівель селітроварницького стану XVII ст. у складі залишків трьох печей, в т.ч. варниці, двох ям і тимчасового житла (рис. 6; 40).

3. СЕЛІТРОВАРІННЯ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ТА В ЙОГО ОКРУЗІ

Звертаючись до історичних відомостей про селітроваріння на теренах Більського городища та в його околицях, можна констатувати наявність невеликого, але показового кола джерел, в яких відклалося чимало фактів з приводу існування на цій території численних об'єктів селітроварного виробництва XVII-XVIII ст.

На Більському городищі, в його найближчій окрузі, незважаючи на віддаленість цієї місцевості на поч. XVII ст. від постійно заселених просторів, чи не вперше на теренах Полтавщини було розгорнуте селітроварницьке виробництво. Цьому сприяли наявні тут стародавні укріплення, потужні культурні нашарування городищ і селищ, великі курганні могильники.

Саме на одному з курганів округи городища і почалася історія селітроваріння у Більську. 12 серпня 1613 р. у джерелах фігурує позов на «гвалтовне захоплення» М. і Ю. Вишневецькими земель «Глинщини», що належали Ф. і Ю. Проскурам [94, s. 181-182], а потім – і «ґрунтів, що над р. Ворсклою лежать, Глинщиною прозиваємих, і там могили (! – *авт.*) Скоробор розкопав, наробив з неї селітру і землі забрав» [94, s. 182] (див. Додаток, № 1). Можливо, що під назвою «могили» згадувався не лише великий курган, відомий у документах як Скоробір, а й менші насипи у складі величезної групи курганів в урочищах Великий і Малий Скоробір.

Виникає питання, а чи був насправді у цьому місці великий «царський» курган, чи, можливо, Великий Скоробір – це лише рештки селітроварницьких майданів, стягнуті до куп залишки понівечених навколишніх могил скіфського часу? Здається, все ж таки існував. І, напевне, дійсно мав величезні розміри, так як того ж 1613 року, за розгляду справи захоплення Вишневецькими земель Проскур-Сушинських та Криників, згадується «розпис про скопування гори (! – *авт.*), що Скоробір

зветься» [94, s. 187] (див. Додаток, № 2). Таким чином, маємо вказівку на конкретний об'єкт («гору») та на його значні розміри, що дозволило порівняти цей насип до гори.

Вказана дата фігурує у майже всіх працях з питань історії селітроваріння як першопочаток розвитку цього промислу на Полтавщині. Дослідники впевнено пов'язують майданні споруди Великого і Малого Скоробору на захід від Більського городища саме із залишками вказаних подій [1, с. 74-76; 11, 1996, с. 35-36; 44, с. 28 та ін.; 52, с. 59; 77, с. 73]. Тим більше, що В.Г.Ляскоронський, як один з перших дослідників комплексу, зазначав наявність в околицях Скоробору великої кількості майданів – розкопаних курганів, а також значні за площею ділянки випаленої глини на поверхні пам'ятки [38, с. 179; 39, с. 27].

Продовжувався селітроварницький промисел на Скороборі та в його окрузі («добрах по Ворсклі») і в 1618 р. [94, s. 252] (див. Додаток, № 3), а також Галшкою Вишневецькою 1622 р. [94, s. 623] (див. Додаток, № 4). Пізніше про Скоробір ні в московських, ні в польських документах нічого не згадується (фігурує лише урочище в контексті прив'язки до місцевості, а не факти продовження селітроваріння на ньому [3, с. 486-488]). Тому можна припустити, що після 1622 р. масштаби селітроваріння тут зменшуються. І причиною цього, напевне, було не тільки часткове вичерпання ресурсної бази місцевості: після 1622 р. та до середини XVII ст. спостерігається (за документами та археологічними даними) зміна сировинної орієнтації селітроварників з ґрунту могил на землю з культурних нашарувань укріплень і селищ Більського городища, що супроводжувалося переходом місцевих промисловиків на Західну цитадель та прилеглі до неї ділянки.

Селітряне виробництво в Україні у 1620/1621 рр. було передане королівському комірнику Бартоломею Обалковському [19, с. 219-220], що започаткувало утворення так званої «Селітряної держави» на Лівобережжі Дніпра з центром у Миргороді [52, с. 71], який став на значний проміжок часу «столицею» полтавського та, мабуть, і польського селітроваріння. Відтоді селітряні промисли набувають масового поширення у Поворсклі, а чи не найбільше – на Більському городищі, про що свідчать і згадки про них в документах. Уперше селітряне виробництво на теренах Більського городища зафіксоване у справі 1622 р.: тоді на землях «добрах» Глинщині, що формально ще належали Проскурам, переяславські «жиди на городищі Більсько» розкопували вали [94, s. 624] (див. Додаток, № 5).

Так, вже у квітні 1623 р. путивльські торгові люди Юрій Шулешкін і Григорій Пушкарьов доповідали про нелегальне варіння селітри у Пу-

тивльському повіті Московської держави, у т.ч. на р. Охтир (ліва притока р. Ворскла), де промишляв євреї з Білої Церкви Підкова (! – *авт.*) [32, с.311; 48, с. 103, стлб. 77]. Цього ж року євреї варили селітру і на Більському городищі. У квітні 1623 р. тут було 15 майданних казанів («котлів»), по 3-4 на майдан [32, с. 360] (тобто, на той час діяло вже 4-5 майданів). Цікаво, що кількість казанів на майдан підтверджується розкопками 2006-2007 рр. Українсько-Німецької експедиції [27, с. 28-47].

У 1620-1623 рр. проникнення черкасів у прикордонні землі та в межі Московської держави посилюється, причому, незважаючи на те, що в цей час виходять заборони селитися вихідцям з-за кордону в Путивльському повіті. Ця заборона з'являється у зв'язку з тим, що значна частина населення порубіжних міст збиралася навесні переселятися до Путивльського уїзду, зокрема, «жиди і салітарники» для ведення селітряного промислу [48, с. 103, стлб. 77]. Так, у 1623 р. троє селітряників із Лубен і Білої Церкви (в т.ч. названий вище Підкова) відправилися у Путивльський уїзд для селітроваріння на річках Рабині, Гусиній та Охтирі [48, с. 65, стлб. 78]. Також в документах згадується про незаконне варіння селітри в Путивльському уїзді переяславським жидом Мошкою [47, с. 17, стлб. 12].

Найвірогідніше, задокументовані у 1622-1623 рр. варниці в Більську не підпорядковувалися адміністрації Обалковського. Принаймні, відомо, що в 1624 р. князь Михайло Вишневецький на землю Глиншину над Ворсклою спрямовує для осадження своїх підданих з міст Лубен і Пирятина [94, с. 371], що, безсумнівно, зумовлене розгортанням саме селітроварницького промислу на цій території та потребами у робочій силі. Здається, від самого початку, з 1613 р., і до кінця першої чверті XVII ст. селітроваріння на Більському городищі повною мірою контролювалося Вишневецькими, які не дуже дослухалися волі не лише селітряних комісарів, а й наказів польського короля.

Крім варниць поблизу Більська, К.Вишневецьким до 1624 р. були захоплені численні «салетри біля рр. Хорола, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Грунь-Ташані і Сухої Груні, і по рр. Ворскла, Орель, Мерчик, Орчик, Говтва, Сула», а також міста селітряної адміністрації – Яблонів і Миргород (останні він потім повернув Б.Обалковському, чого не зробив з більшістю селітряних варниць) [45, с. 101; 52, с. 71]. Отже, на кінець першої третини XVII ст. маємо дуумвірат в управлінні селітроварінням на Полтавщині: поряд із легітимною адміністрацією «селітряних держав» Київського воеводства, на чолі з Б.Обалковським, активну роль у цій справі відігравали свавільні та безконтрольні з боку короля магнати роду Вишневецьких, неофіцій-

но підбираючи під себе контроль над управлінням населенням та промислами цієї місцевості.

З утворенням Селітряної держави спостерігається державна монополізація селітроварницького виробництва на землях, контрольованих польською владою (така ж тенденція ще раніше спостерігається і в Московії). Всіма селітряними справами, в ідеалі, мав керувати намісник короля, селітрянний комісар Б.Обалковський. Адже при передачі земель у власність шляхті майже завжди зазначалося про заборону добувати в цих землях селітру, поташ та ін. копалини, — привілеї короля.

Так, у 1632 р. скарбничий писар Петро Мировицький отримує в нагороду від короля «два пустих городища, прозвані Глинськ і Більськ, вище Полтави, над річкою Ворсклою, біля кургану, що називається Скоробор», але без права добувати тут селітру й здійснювати інші промисли [3, с. 486-488] (див. Додаток, № 6). І навіть сам Б.Обалковський, за заслуги перед королем, у 1630 р. — «пусту слободу Полтаву, зі всіма ґрунтами, полями...», також без права добування поташу і селітри [18, с. 10-11; 52, с. 58-59]. Вірогідно, саме через те, що місто перебувало в руках головного селітрянного комісара, Л.В.Падалка вважав Полтаву за центр місцевого селітроваріння [52, с. 71].

У справах селітроваріння на початковому етапі провідну роль відігравали єврейські підприємці. Зазвичай, поступаючи на службу магнатам чи тому ж Б.Обалковському, вони отримували дозвіл на офіційне видобування селітри в землях короля (іноді й на території Московії), відповідно, отримуючи від цього як королівську плату, так і приховані зиски, особливо, під час ведення промислу за державними границями. На противагу засиллю євреїв у селітроварінні, на Лівобережжі у другій чверті XVII ст., особливо в часи Визвольної війни та після її подій, приблизно, з 1638 р. [32, с. 361-362], спостерігалось масове звернення до цього промислу заможних представників місцевого козацького, інколи — міщанського станів.

У XVII ст. основним центром більського селітроварництва було, крім зазначеного вище кургану Скоробір та його округи, Західне укріплення [16, с. 98; 84, с. 31]. Його майданчик, а особливо вали, як ніякі інші об'єкти у складі цього величезного археологічного комплексу, зазнали численних руйнувань саме за козацької епохи [43, с. 91]. Як показують дослідження останніх років, причинами руйнування валів, напевне, було не стільки вибирання ґрунту для його виварювання, скільки влаштування у масивах насипу стародавньої оборонної конструкції численних майданів з комплексами печей [16, с. 97-98]. Про це свідчать дослідження 2006-2007 рр. Українсько-Німецької експедиції залишків

Рис. 41. Західне укріплення Більського городища. Зольник № 54. Ризький шилінг Сигізмунда III Вази (1587-1632), карбований 1592 р. *Білон. Розкопки І.Б.Шрамко та С.А.Заднікова, 2006 р.* Поряд вміщене фото подібної монети 1600 р. карбування доброго стану збереженості.

трьох печей у валу Західної фортеці [27, с. 28-47; 60], а також чимало інших, виявлених магніторозвідкою подібних аномалій у товщі укріплень [41, с. 7, рис.3], що є залишками селітроварницьких печей.

Як зазначалося вище, для сировини на селітру в Західному укріпленні використовувалися, здається, не тільки його вали, а й весь масив поверхневих культурних нашарувань пам'ятки, особливо навколо та на місці зольників, про що вже йшлося в літературі [63, с. 124]. Не секрет, що стародавні культурні відкладення, сміття, особливо збагачені попелом, містили велику кількість селітри. Була висловлена думка, що вали Західного Більського городища становили цінний сировинний об'єкт для селітроварників і тому, що для їх насипання нібито брався ґрунт із зольників [46, с. 64-65].

Не відкидаючи цілком справедливе припущення про використання ґрунту валів оборонних споруд лісостепових городищ у XVI-XVIII ст. (між іншим, підтвержене історичними документами [напр.: 77, с. 81]), все ж таки необхідно зауважити, що це часто викликало штрафні санкції з боку уряду. Та й більш цінним джерелом для виробництва селітри були нашарування селищ, що також відображене в не менш численних письмових згадках в документах, переважно, Московської держави [напр.: 64, с. 365]. У культурних шарах поселень містилося чимало сміття, перегною, попелу і т. ін. А вали пізньосередньовічних міст, зазвичай, потерпали від селітроварників більше лише через те, що нашарування з території існуючих садиб було значно складніше долучати до виварювання селітри, ніж залишки оборонних споруд. Тому, складається враження

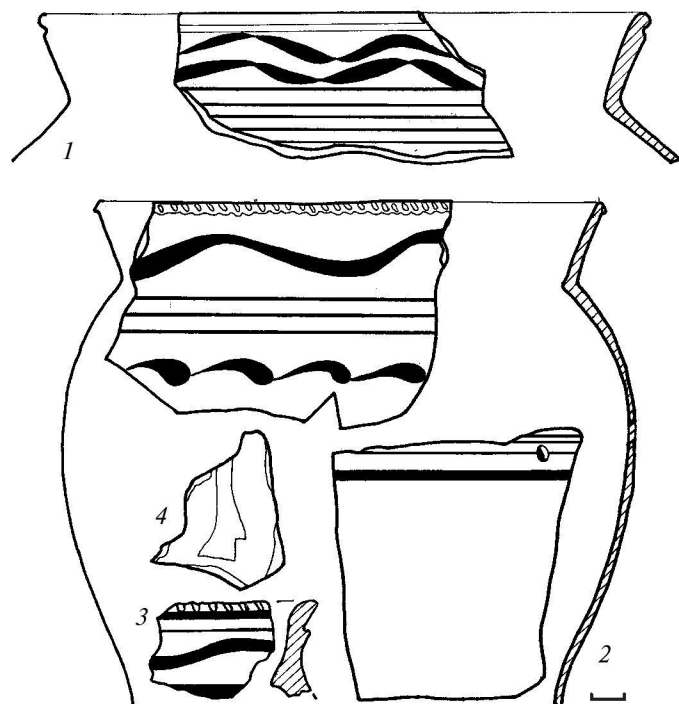

Рис. 42. Озеро
(Перемірки), ур.
Житло 2/1997 р.
Уламки гончарного
посуду (1-3)
та кахлі (4).
Розкопки О.Б.Супруненка,
1997 р.

про неправдоподібність тези щодо використання валів як сировини для селітроваріння через їх «золистість». Та й попелища Західного укріплення давали більший вихід селітри під час їх розробки, а в доступі до них не було перешкод.

Черговим підтвердженням наведеного є дослідження останніх років на території Західного укріплення Більського городища харківських археологів. Так, верхній шар зольника № 54 (розкопки 2006 р. І.Б.Шрамко та С.А.Заднікова) на широкій площі складався з прошарку мішаного ґрунту, віднесеного дослідниками до решток функціонування селітроварні. В ньому трапився фрагмент світлоглиняного горщика з ангобованою поверхнею, а також, на глибині 30 см, знайдений білоновий ризький шилінг 1592 р. [88, арк. 15, рис. 51:1-2; 89, с. 430], карбований за польського управління Сигізмундом III Вазою (1587-1632) (рис. 41) [76, с. 252, № 667].

Крім того, у розкопі 2007 р. поблизу зольника № 30 Західного укріплення був зафіксований потужний (0,20/0,30-3,00 м) викид вивареного ґрунту, суглинку зі вкрапленнями вуглинок і попелу. Його поява також пов'язується з діяльністю селітроварників [90, арк. 5-7, 25; 91, с. 363]. Імовірно, зважаючи на близькість досліджених ділянок зольників №№ 30

та 54, що містили рештки селітроварницького процесу, до валів городища, порізаних майданними комплексами, переварений ґрунт до них потрапив саме з варниць у валах.

Таким чином, можна припустити, що всі (або, принаймні, майже всі) руйнування валів Західної цитаделі Більського городища пов'язуються саме з облаштуванням в їх масивах селітроварницьких майданів.

До речі, не виключено, що Л.В.Падалка вважав саме зольники Західного укріплення рештками діяльності селітроварників. Історик, справедливо погоджуючись з висновками В.О.Городцова про «сліди дуже масштабних земляних споруд для добування селітри майданним способом» у Західній цитаделі, зазначав, що залишки селітроваріння розміщуються саме «всередині монументального давнього Більського Західного городища» [52, с. 59].

На користь висловленої вище думки свідчать і факти збереження ділянок валу Великого Більського городища (руйнування, які можна пов'язати з діяльністю селітроварників XVII-XVIII ст., спостерігаються лише в ур. Лісовий Кут, біля селища скіфського часу, на якому наявні зольники!) (рис. 3:2) та майже повної збереженості укріплень Східної фортеці. Причиною цього, на думку деяких дослідників пізньосередньовічних пам'яток Більська, є належність східної частини Великого укріплення, разом зі Східною цитаделлю, до земель Московської держави [46, с. 67], дійсно, значно менш активної у селітроварінні на своїх прикордонних землях [4; 74, с. 91-95]. Підтвердженням приналежності цих земель саме до царської юрисдикції нібито є їх розміщення на схід від т.зв. «внутрішнього» валу Більського городища [46, с. 64-65, 67].

На проблемі хронологічної атрибуції «південного» валу також необхідно зупинитися кількома рядками, що дозволить дещо по-іншому подивитися на це явище в фортифікаційному облаштуванні Більського городища.

Так, «внутрішній» вал Більського городища уперше потрапив до поля зору В.О.Городцова на початку XX ст., яким він був нанесений на загальний план Більського археологічного комплексу скіфського часу [16, с. 94, рис. 97]. Пізніше окрему публікацію цьому об'єкту присвятив один з авторів книги: на основі спостережень було висловлено думку щодо належності споруди до числа прикордонних укріплень литовсько-польської доби [69, с. 76]. На жаль, поки що не здійснений археологічний перетин цього об'єкту (хоча в літературі зустрічаємо про датування валу литовсько-польським часом саме за результатами розрізу) [46, с. 65], тому відносно його походження на разі можемо спиратися лише на історичні документи.

Якщо все ж таки вважати, що цей вал був споруджений на московсько-польському прикордонні (своєрідна засічна смуга), останнє могло відбутися лише у першій половині XVII ст., після включення цієї ділянки до сфери інтересів обох держав та до подій Хмельниччини. Відповідно до Деулінського перемир'я, ця територія була ще далекою від сфери зазіхання з боку Москви.

Дещо пізніше потенційно можливим часом спорудження прикордонного валу на Більському городищі міг бути період заключення Поляновського мирного договору та подальших комісарських розмежувань. Дійсно, Більське городище та його околиці були на той час ореною дипломатичних баталій [32, с. 197-224]. Так, Філарет (Д.Г.Гумілевський) наводить витяг з пропозицій польських послів 1642 р. (1638 – ?), під час проведення розмежування з Московією (за Поляновським договором), де пропонувалося провести кордон «Ворсклюю вниз до Скельського городища, що в царську сторону лишається, а рубіж від нього за версту між Більським городищем і звідтіля через р. Ворсклу Більське городище розділити навпіл» [79, с. 296].

У документах Дворцового розряду міститься проект московсько-польського розмежування 1638 р. з пропозицією польських послів провести межу по Більському городищу, розподілити його навпіл і не ставити на ньому осад та городів жодній зі сторін, залишивши його межевою зоною [20, стлб. 885] (див. Додаток, № 8). Але достеменно відомо, що кордон між Московією та Польщею, за умовами Поляновського мирного договору, був встановлений зовсім за іншою (останньою) пропозицією поляків, і проходив у цій місцевості по Ворсклі, пролягаючи неподалік («мимо») Скельського городища, далі – вниз по Ворсклі, повз Більське городище аж до впадіння в неї р. Мерли [4, с. 243; 20, стлб. 908] (див. Додаток, № 9). Так, навіть на топографічній мапі другої половини XIX ст. тодішні східні рукави Ворскли (сучасне основне русло) носили назву Рубіжний, Рубіжне [28], що відбилося й на сучасній прибережній топоніміці місцевості [69, с. 76; 71, арк. 4; 82, с. 10].

Москва ще була далека від ідей промислової розробки селітри безпосередньо у прикордонних землях, а тим більше – на території інших держав. Причиною цього виявилася величезна бюрократизація державного устрою та слабка база селітряного промислу в прикордонні. Це могли зробити лише більш автономні, самостійні в своїх діях польські магнати, зазвичай, руками надзвичайно рухливих підприємців-євреїв та черкашан-литвинів.

Безсумнівно, Московське царство на середину XVII ст. також розпочало розробку селітри у прикордонних землях. Так, під 1648 р. відо-

мий царський указ про облаштування засік на дорогах, прокладених селітряними заводчиками біля Вільного [47, с. 219, стлб. 174]. У 1653 р. надається дозвіл селітрянному уговорщику Івану Леякову рубати ліс за р. Ворсклою, воду возити та їздити через посад і млинову греблю біля м. Вольного [48, с. 174, стлб. 147]. Але це було, швидше, винятком, аніж правилом. І, як бачимо, за документами, Москва до середини XVII ст. навіть не наблизилася до території Більського городища у виробництві селітри.

Таким чином, зважаючи на те, що протяжні («засічні» лінії) укріплення у прикордонні будувала лише Московська держава [55, с. 9-12, 14-18, 23-27], а землі Більського городища, здається, повністю входили до підпорядкування польської адміністрації, їх імовірно спорудження могло відбутися лише до 1632 р., тобто, до початку чергової московсько-польської війни. Це виглядає маловірогідним, так як Москва до цього часу (та й потім, аж до середини XVII ст.) ще не настільки багато приділяла уваги своїм «українним» містам та землям, щоб будувати тут прикордонні укріплені лінії [4]. До того ж, спостерігалася повсюдна спроба (якщо була така нагода) проведення міждержавних кордонів або сфер розподілення впливу окремих магнатів уздовж природних перешкод та орієнтирів (річок, курганів, валів тощо). Тому важко уявити, що при наявності потужних стародавніх укріплень та ріки (яка потім і була використана для проведення кордону), за відсутності постійного населення та населених пунктів, було прийняте рішення не про переобладнання стародавніх валів для прикордонної смуги, а про насипання нових, причому всередині між ними.

Отже, природа внутрішнього валу Більського городища, на разі, видається ще не з'ясованою і може бути розкрита лише після ретельного його вивчення, разом із археологічними перетинами цього об'єкту [69, с. 76].

Тому збереження укріплень Східного Більського городища можна пов'язувати саме з відсутністю на його території та в околицях скупчень попелищ, на які багата територія Західної цитаделі, і котрим, вважаємо, вона завдячує влаштуванням у своїх межах численних варниць. Використанням культурного шару Західного укріплення для виварення селітри можна деякою мірою також пояснити порівняно малу кількість пізньоскіфських знахідок на його території: верхня частина шару просто була знята, виварена і полишена на валах чи поряд з ними.

Цікаво буде також з'ясувати напрямки заселення людністю козацької епохи більських просторів. У наведеному вище документі вже вказувалося про вихід, за наказом кн. Вишневецького, певної кількості на-

селення міст Лубен і Пириятина для осадження новозахоплених «добр» Поворскля. Серед селітроварників на Більському городищі згадувалися і переяславські промисловики, на р. Охтир – євреї з Білої Церкви. Але це були лише перші хвилі заселення: примусового, тимчасового або сезонного, зумовленого веденням промислів. Значна частина населення майбутнього с. Більськ прийшла сюди, як свідчать дані люстрації Переяславського староства Київського воєводства 1622 р., з території нещодавно осадженої «нової слободи» Гадяч. Принаймні, такі населені пункти, як Зіньків, Більськ, Глинськ уже фігурують не як землі, а як «прилеглисті містечка Гадяч». Усі вони офіційно підпорядковувалися «адміністрації добр селітрених» [93, s. 214-215].

У 1640-х рр. темпи видобування селітри в Лівобережній Україні зростають, що пов'язано з потребами у пороху. Широкому розгортанню селітроваріння у Більську мала сприяти й активізація дій з освоєння прикордонних територій польськими адміністраціями. За розмежуванням 1647 р., передбаченим Полянським мирним договором 1634 р., кордон між Московською державою і Польщею пролягав по Ворсклі неподалік («мимо») Скельського городища (останнє залишалося за Москвою), далі – вниз по Ворсклі повз Більське городище аж до Мерли [4, с. 243]. Ще раніше, у вересні 1641 р. С.Гульчевський, за наказом С.Конецьпольського, розпочав осадження Охтирського городища (на горі Охтир) [32, с. 327; 48, с. 141, стлб. 124], яке на той час могло прикривати варниці на Більському городищі з московського боку [7, с. 41-42] (див. Додаток, № 7).

Московський уряд не поспішав освоювати простори околиць Більського городища. Так, з документів Розрядного приказу, датованих 1627-1631 рр., дізнаємося про розорення станичними отаманами та іздоками бортних уходів путивльців Івана Романовича Селітреникова (сина Р.Г.Селітреника з Путивля) та Юрія Кондратовича Сулешкіна по рр. Ворсклі та Ворсклиці в Ніцанській волості [47, с. 61, стлб. 41]. Показово, що угіддя на Ворсклі освоюють путивльські люди. Це може свідчити про відсутність на кінець першої третини XVII ст. в повітових центрах Поворскля кваліфікованої та достатньої робочої сили й умов для самостійного облаштування виробництв, у т.ч. селітроварницьких. Але і цей приклад є не закономірністю, а більше винятком, так як основні московські варниці хоч і знаходилися чи не найбільше в Путивльському повіті, але тяжіли ближче до центру чи півночі уїзду. Басейни Ворскли і Мерли, а також їх межиріччя в другій чверті – середині XVII ст., незаконно і надзвичайно інтенсивно, освоювали саме вихідці з Лівобережної та Правобережної України, що перебувала під польським підпорядкуванням.

На відміну від московської адміністрації, розвиток селітроваріння на територіях, належних Польщі, відбувався значно швидше, причому настільки, що вже в 1620-1630-х рр. черкаським майстрам на литовській стороні ставало тісно. Внаслідок цього останні частіше почали проникати в малозаселені південні окраїни Московщини та будували там свої варниці. У 1620-1640-х рр. спостерігається поживлення проникнення черкасів-литвинів на землі, які Московське царство вважало своїми: по долинам річок Мерла і Мерчик, по Ворсклі вище Охтирки, на територію Путивльського уїзду, аж до Посейм'я. Перевага варіння селітри саме на цій території полягала в можливості безподаткового «неофіційного» її виробництва, що, звісно, збільшувало прибутки селітроварників. Адже на цей час долини рр. Сули, Псла та Ворскли вже де-юре були у власності кількох магнатських польських родин, і виварення селітри в цих землях потребувало, звісно, сплати податків та перебувало під державним контролем [74, с. 93-94].

Так, з Вольнівського повіту, з річки Мерли, в 1648 р. відбувалися численні виселення в литовську сторону черкас із польських і литовських пасік, буд і селітряних варниць. Такі ж виселення людей з тих же причин були і у Хотмизькому уїзді. Причому, деякі з переселених відмовлялися з'їхати з р. Мерла «по велінню панів, від яких вони на пасіках сидять». Один з них, гадяцький міщанин Никодим Петров заявив, що «писав до них Конецьпольський і не велів їм з тієї землі сходити для того, що та земля буде як завжди королівською» [47, с. 218, 509, стлб. 174, 571]. Цікаво, що й землі на Мерлі опановували саме вихідці з Гадяча.

Політична та дипломатична ситуація сприяла поширенню селітроваріння з боку польської адміністрації на більські терени. Крім політичних причин, розвиток селітряної промисловості зумовлювався і багатством ресурсної бази. Крім необхідної земельної сировини для виробництва цього продукту, потрібна була вода, а також, чи в не найбільшій кількості, — дрова, тобто, ліс.

На карті Г.Л. де Боплана середини XVII ст. між Охтиркою і впадінням у Ворсклу Мерли та на території Більського городища, позначені густі ліси [9, карта]. За даними на 1686 р. відомо, що навіть до цього часу великий бір і рідкодуб'я займали не тільки околиці Охтирки, а й всю місцину нижче за гирло Мерли — аж до Полтави [4, с. 15]. О.Ф.Шафонським, поряд із сучасним ур. Поле 2-ї бригади, згадувався «великий чорний ліс» [67, с. 25; 81, с. 653], залишки якого збереглися в ярах на схилах пагорба і дотепер.

Л.В.Падалка зазначав, що розробка селітри на території Більського городища для потреб польського війська припинилася у 1648 р., після

початку Визвольної війни на чолі з Б.Хмельницьким [52, с. 59]. Можна погодитися з цим твердженням, що, дійсно, селітроваріння тут «для потреб Польщі припинилося», але продовжувалося для потреб Гетьманщини і Москви. Документальних підтверджень існування селітроварницьких промислів в Більську після середини XVII ст. поки що невідомо.

Отже, офіційна історія більського селітроваріння починається 1613 р. Залишається з'ясувати час згорання цього виробництва на Більському городищі.

О.Ф.Шафонський повідомляв, що на 1780-ті роки селітроваріння на валах та всередині Західного укріплення не спостерігалось, а від селітроварників «лишилися лише велика кількість насипів і ям, в яких котли стояли, та вишневі дерева» [81, с. 654]. На Скороборі на той час стояв хутір Надвірного радника Сливицького, мешканці якого вже не пам'ятали причин виникнення буртів [67, с. 26], що свідчить про припинення селітроваріння в цій частині Більського городища задовго до середини XVIII ст.

Але на цьому завершується лише історія селітроваріння на землях Західного укріплення та в його околицях, а не в Більську взагалі. На той час (кінець XVIII ст.) діяв селітряний завод, який розміщувався в межах нового (сучасного) Більського поселення [81, с. 643-644]. Можливо, що саме цей завод і до тих пір використовував як сировину для виробництва селітри культурні нашарування Західного укріплення і навколишніх селищ. Принаймні, про це свідчать спогади жителів села. У кінці XIX – на початку XX ст. неподалік сучасного ставка і середньої школи ще знаходилися рештки цього промислового об'єкту – печі та бурти (повідомлення кандидата історичних наук, доцента Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка *П.Я.Гавриша*).

На північ від Західного укріплення, між ним та Більським озером, О.Ф.Шафонський відзначав рештки старого села Більськ, у вигляді уламків цегли та численних ям. Переселення первинного селища з берегів Більського озера на сучасне місце, за словами вісімдесятирічних старожилів останньої чверті XVIII ст., відбулося доволі давно [67, с. 25]. На сьогодні цю місцину можна ототожнити з селищем пізньозарубинецького часу і XVII–XVIII ст. (рис. 3:3) в ур. Озеро (Перемірки) [34, с. 67].

Звідси походить хоч і невелика, але показова добірка кераміки XVII ст. Зокрема, під час наглядових робіт на цій ділянці 1997 р., у рештках заглибленого в ґрунт житла 2 знайдені дві вінцеві частини горщиків: одна з них належить до першого типу, виділеного за комплексом об'єкту 4/2008 р. (з врізними лініями, ангобовим розписом та відсутньою закраї-

ною), друга – з насічками по зрізу, ангобовим розписом та округлою за країною, – до другої групи (рис. 42:1-2). Звідси ж походить фрагмент теракотової сюжетної кахлі (рис. 42:4), можливо, типу «Козак» [68, арк. 9, рис. 17:4-5]. Ще одне вінце горщика другого типу знайдене під час розвідок 1996 р. [33, с. 130, рис. 4:10]. Також не виключено, що інтерпретовані як першопочатки с. Більськ залишки садиб в ур. Перемерьки-Озеро є не чим іншим, як рештками аналогічних селітроварницьких станів, принаймні, на це можуть вказувати скупчення перепаленого ґрунту на поверхні селища, що виявлені під час робіт на пам'ятці у 2000 р. [34, с. 77].

Безсумнівно, що започаткування села Більськ (в ур. Озеро-Перемерьки чи в іншому місці) пов'язане саме з розвитком на городищі та в його околицях селітроварницького промислу. А існує зі скіфського часу Більське озеро [43, с. 54] було, напевне, основним джерелом води – одного з основних ресурсів для виробництва селітри. Тому цілком закономірним є розміщення досліджених варниць у сучасному урочищі Поле 2-ї бригади – в безпосередній близькості до резервуару води в окрузі, поблизу лісу та необмеженої кількості сировини для виробництва селітри.

Отже, визначена документальними джерелами найбільша активність діяльності селітроварників на території Більського городища за козацької епохи припадає на другу чверть – середину XVII ст. Остання дата підтверджується нумізматичними та керамічними матеріалами з розкопок селітроварницьких комплексів в ур. Поле 2-ї бригади (роботи 2008-2009 рр.), на валу Західного укріплення біля західного в'їзду (дослідження С.А.Скорого, 2006-2007 рр.) та на зольниках №№ 30 і 54 (роботи І.Б.Шрамко, С.А.Заднікова, 2006-2007 рр.) Західного укріплення. І поки що нез'ясованими, за браком знахідок та відмінністю конструкцій споруд, здаються хронологічні рамки існування селітроварницьких комплексів у межах XVII ст., досліджених В.В.Приймаком 2007 р.

ВИСНОВКИ

Таким чином, внаслідок досліджень в ур. Поле 2-ї бригади у Більську виявлений досить виразний виробничий комплекс часу заселення більських теренів середини – третьої чверті XVII ст. – етапу економічного освоєння території Великого укріплення Більського городища на початку Нової епохи.

Його складали рештки тимчасового, заглибленого в ґрунт, житла селітроварників та виробничі споруди, розміщені поряд: три печі різного призначення, ями для збагачення ґрунту на селітру, збору опадів тощо. Визначаються два етапи (можливо, сезони) роботи промисловиків, розподілені проміжком у рік – кілька років. Час діяльності цих, одних з перших більських «поселенців», припадає на епоху Руїни і підтверджений знахідкою мідної монети 1649 р., розповсюдженій в обігу на Лівобережжі України й у прикордонні з Московською державою.

Функціонування стану на схилі правого берега Більського струмка співпадає з початком згортання активного промислового селітроварництва на території величезного городища скіфського часу за козацької епохи. Цілком імовірно, що виявлені об'єкти належали до складу комплексу виробничих споруд селітроварників, які з'явилися у межиріччі Ворскли і Псла за власною або старшинською ініціативою з Гадяча чи Зінькова.

Унікальна можливість отримати уявлення про тимчасове житло таких промисловиків, коло предметів матеріальної культури, що їх оточували, насамкінець, про типи варниць, інших печей та їх облаштування, ставить досліджений комплекс в ряд далеко не ординарних і, безсумнівно, показових в плані археологічного дослідження пам'яток селітроварництва в Лівобережній Україні.

Варто порівняти склад об'єктів селітроварницького стану з наявним описом селітряного заводу 1780-х рр. у Мерефі на Слобожанщині. В ньому існували три сараї: для зливання селітряної води, зберігання попелу, для колісної і бондарської майстерні. Поряд містився погріб для зберігання готової селітри, неподалік – хати для робітників, а також землянки, де випікали для них хліб. Головною спорудою заводу була варниця

з простою піччю без тяги та казаном [54, с.61]. До складу дослідженого у Більську стану також входили варниця, «надвірні» печі для висушування (кристалізації) селітри та, ймовірно, для приготування їжі, ями для збирання води і підготовки чорнозему до виварювання, а також сезонна житлова будівля – землянка з піччю.

Проведені науково-рятивні розкопки поселення визначили його перспективність не тільки для подальших досліджень у контексті вивчення пізньоскіфської проблематики в Лісостепу, а й для розробки проблем історії селітряного виробництва в порубіжжі Гетьманщини у другій половині XVII ст. [73, арк. 69-70].

Сподіваємося, що за нагоди дослідження цієї пам'ятки ще будуть продовжені. В їх ході можна буде виявити інші виробничі, складські та житлові об'єкти, перевірити характер нашарувань попелястих «плям»-скупчень, схожих на зольники, зрозуміти причину загибелі в пожежі варниці і житла (внаслідок грабунку, набігу нападників або конкурентів), встановити напрямок під'їздних доріг того часу, позначених, як здається, існуючими на сьогодні ярами на схилах долини Більського струмка. Цілком можливо, що наступні дослідження дозволять остаточно визначити масштаби селітроварницького стану в ур. Поле 2-ї бригади і простежити в ньому спільне та відмінне з селітряними заводами наступного, XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. — Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1971. — № 62. — Історія : вип. 5. — С. 65-76.
2. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М. та ін. : Навч. посібник. — Київ : вид. ІЗМН, 1997. — 336 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. — Киев : в Университетской типографии, 1876. — Часть VI. — Т. 1. — 614 с.
4. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете / Под заведыванием Е. В. Барсова. — Москва : В Университетской тип. (М. Катков), на Страстном бульваре, 1886. — Книга вторая. — Апрель-июнь. — Отдел IV. — С. 1-264.
5. Багале́й Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багале́й // Труды XII Археологического съезда. — Москва : изд. МАО, 1905. — Т. I. — С. 1-92.
6. Балакін С. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку / Сергій Балакін // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко та ін.]. — Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2003. — Вип. 12. — С. 59-67.
7. Берест Ю. Багатошарове городище на горі Ахтир / Юрій Берест, Євген Осадчий // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко та ін.]. — Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2004. — Вип. 13. — С. 39-42.
8. Белько О. Знахідки з Лубенщини / Олег Белько // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, І. М. Симоненко, І. П. Бондаренко та ін.]. — Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1999. — Вип. 8. — С. 65-67.
9. Боплан Г. Л. де. Опис України / Г.Д. де Боплан // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — Київ : Наукова думка, 1990. — С. 17-114. — Карта.

10. Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава / Микола Буйлук // Українське гончарство : Наук. зб. за минулі літа. – Київ-Опішня : Молодь, Українське народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 250-253.
11. Варвянська Т. В. Розрита Могила / Т. В. Варвянська [Менчинська], О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 1996. – 48 с. – (Сер. «Пам'ятки археології Полтавщини», вип.1).
12. Вебер В. Селитра в России / В. Вебер // Естественно-производительные силы России. – Петроград, 1920. – Т. IV. – Вып. 34. – Отд. оттиск. – С. 1-20.
13. Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці / Лариса Виногородська // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко та ін.]. – Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип.17. – С. 35-41.
14. Вуколов С.П. Селитра // Энциклопедический словарь. В 86 томах / [под ред. профессора И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева и заслуженного профессора Ф. Ф. Петрушевского] / – Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – Т. XXIX : Сахар – Семь мудрецов. – С. 357-362.
15. Голубева І. Відновлення дослідження Валківської фортеці / Ірина Голубева // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко та ін.]. – Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. – Вип.15. – С. 27-31.
16. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV Археологического съезда. – Москва : изд. МАО, 1911. – Т. 3. – С. 93-161. – Отд. оттиск. – С. 1-92.
17. Городцов В. А. Майданы / В. А. Городцов // Древности : Труды МАО. – Москва : изд. МАО, 1904. – Т. XX. – Вып. II. – С. 29-39.
18. Грушевський М. Слобода Полтава в 1630 р. / М.Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : Друкарня НТШ, під зарядом К. Бернадського, 1895. – Т. VI. – Кн. 2. – С. 10-11.
19. Грушевський М. Історія України-Руси : В XI-ти т., 12-ти кн. / Михайло Грушевський. – Київ : Наукова думка, 1991-1998. – Т. VI. – 1995. – 667 с.
20. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. 2 : С 1628 по 1647 г. – Санкт-Петербург, 1851. – 976 стлб., II с.
21. Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г. – Харьков, 1888. – Вып.2. – Кн. X. – С. 229-248.
22. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / [Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 1997. – 24 с. : ил.
23. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году / [Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2000. – 60 с. : ил.

24. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году / [В.Ю.Мурзин, Р.Ролле, В.Херц и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2001. – 72 с. : ил.
25. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельськ Котелевского района Полтавской области в 2005 году / [Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А. и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2006. – 144 с. : ил.
26. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельськ Котелевского района Полтавской области в 2006 году / [Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А. и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2007. – 102 с. : ил.
27. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В.В. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 76 с., 4 с.
28. Карты Полтавской губернии. М 1 :126000 (в 1 дюйме 3 версты). – Петроград : Литография Картографич. заведения Военно-топографического отделения, 1918. – Лист 13. – Ряд XXIII. – Губ. Полтавской и Харьковской.
29. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. – Дніпропетровськ : Вид-во Дн.НУ, 2007. – 108, 8 с.
30. Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б. А. Колчин // МИА. – Ленинград-Москва : Изд-во АН СССР, 1959. – № 65. – 120 с.
31. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1981. – 240 с.
32. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – Київ : Темпора, 2006. – 496 с.
33. Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121-137.
34. Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 100, 2 с.
35. Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОД-ПА, 2010. – 208, 6 с.
36. Лукьянов П. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века : в 6 т. / П. М. Лукьянов. – Москва : Изд. АН СССР, 1948. – Т. II. – 1949. – 731 с.
37. Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. – Москва-Ленинград : изд. ИА АН СССР, 1951. – Вып. XV. – С. 17-43.

38. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Труды XIII Археологического съезда. – Москва : изд. МАО, 1907. – Т. I. – С. 158-198.
39. Ляскоронський В. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. – Вид. 2-е, репр., доп. / Василь Ляскоронський [передмова і комент. О. Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1995. – 56 с.
40. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии : (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. – Полтава : изд. ПУАК, 1917. – VIII, 105, XIX с.
41. Махортых С. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией / С. Махортых, Р. Ролле // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 1 (19). – С. 3-10.
42. Музыкальная энциклопедия / [под ред. Ю.В.Келдыш]. – Москва : Советская энциклопедия, 1973. – Т. 1 : А – Гонг. – 1072 с.
43. Мурзін В. Більське городище / В'ячеслав Мурзін, Рената Ролле, Олександр Супруненко. – Київ-Гамбург-Полтава : Археологія, 1999. – 104 с.
44. Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» : Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 1996. – 60 с.
45. Николайчик Ф. Д. Начало и рост полтавских владений князей Вишневецких по данным Литовской метрики / Ф. Д. Николайчик // Труды XI Археологического съезда. – Москва : изд. МАО, 1902. – Т. II. – С. 97-104.
46. Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / В. Приймак, В. Приймак, А. Охріменко, Є. Осадчий // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко та ін.]. – Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип. 17. – С. 64-69.
47. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Санкт-Петербург : Тип. Императ. Московскаго Университета, 1908. – Книга пятнадцатая : Документы Разрядного приказа. – 533, 154 с.
48. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1913. – Книга восемнадцатая : Документы Разрядного приказа, Севского стола. – 410, 108 с.
49. Орлюк М. Археоманитные исследования Бельского городища и его округи / М. Орлюк, Р. Ролле, Б. Ульрих [и др.] // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельськ Котелевского района Полтавской области в 2005 году / [Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А. и др.]. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2006. – С. 99-122.
50. Охоронювана археологічна територія «Більське городище» : Буклет / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – 6 с.
51. Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии / Л. В. Падалка // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Полтава : изд. ПУАК, 1905. – Вып. 1. – С. 155-214.

52. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение : Исследование и материалы / Л. В. Падалка. – Издание ПУАК. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
53. Пономарев А. М. Мануфактурная промышленность Украины в XVIII веке (Левобережье, Слобожанщина, Юг) : автореф. дис. ... докт. ист. наук : 07.571 / Институт истории АН УССР. – Киев, 1971. – 48 с.
54. Пономарев А. М. Промышленность России в XVIII веке: к вопросу о генезисе капитализма. – Ярославль : изд. Ярослав. гос. ун-та, 1980. – 96 с.
55. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI-XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий. – Полтава : вид. ІКЗ «Більськ», 2006. – 72 с.
56. Рішення Полтавської обласної ради «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 3-8.
57. Сагановіч Г. М. Кавальськія вырабы сярэдневяковага Мсціслава // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даследаванні : зб. артыкулаў / Г. М. Сагановіч. – Мінск : Навука і Тэхніка, 1989. – С. 183-189.
58. Сапегін С. В. Городцов В. О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі / С. В. Сапегін // Проблеми історії та археології України : зб. доп. міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків : вид. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 47-49.
59. Сидоренко О. В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) / О. В. Сидоренко, О. В. Коваленко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 84-89.
60. Сидоренко О. В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля / О. В. Сидоренко // ПАЗ-1999. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 84-96.
61. Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – Київ : Наукова думка, 1982. – 108, 2 с.
62. Скорый С. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999-2001 и 2004 гг.) / Сергей Скорый // Revista Arheologica. – Кишинев, 2008. – Vol. IV. – № 1. – С. 146-179.
63. Скорый С. А. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 117-124.
64. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Изд. 3-е / С. Соловьев. – Москва : В Университетской типографии (Катков и К°), 1864. – Т. V. – 394, XVIII с.
65. Спасский И. Г. Русская монетная система. – Изд. 4-е / И. Г. Спасский. – Ленинград : Аврора, 1970. – 256 с.
66. Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища / С. П. Степанович // ПАЗ. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 87-92.

67. Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 19-28.
68. Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу в ур.Озеро (Перемірки) біля с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. в 1997 р. / О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1997/81; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 153. – 36 арк.
69. Супруненко О. Б. Про «південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 72-77.
70. Супруненко О. Б. Пам'ятки козацької доби Полтавщини в матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1873 року / О. Б. Супруненко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – Полтава : вид. ПУСКУ, 2004. – № 3 (14). – С. 80-83. – (Сер. «Гуманітарні науки»).
71. Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт Котельва Полтавської області влітку 2000 року. – Полтава, 2005 / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, В. В. Шерстюк // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 400. – 59 арк.
72. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині : Короткий нарис / О. Б. Супруненко. – Київ-Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 124, XII с.
73. Супруненко О. Б. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в ур. Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільської ради Котелевського району Полтавської області в 2008 р. / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, Ю. О. Пуголовок та ін. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 566. – 288 арк.
74. Супруненко О. Б. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 19-28.
75. Табір селітроварів на території Більського городища / Приймак В. В., Приймак В. М., Осадчий Є. М. та ін. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 88-91.
76. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVII столетий : Определитель монет / Дмитрий Федоров. – Таллин : Валгус, 1966. – 423 с.
77. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – Київ : вид. ВУАК, 1931. – Т. I. – С. 61-90.
78. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : Факт, 2005. – Т. II. – 432 с.
79. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : ХЧМГУ, Сага, 2006. – Т. I. – 332 с.
80. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 54-66.

81. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / А. Шафонский. – Издал М. Судиенко. – Киев : в Университетской Тип., 1851. – 672, XXII с.
82. Шерстюк В. В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища / В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С.10-13.
83. Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир. – Киев : Наукова думка, 1975. – С. 94-132.
84. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – Киев : Наукова думка, 1987. – 187 с.
85. Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности – 1994 : Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес-Информ», 1994. – С. 102-126.
86. Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 195-197.
87. Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Б. А. Шрамко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 19-25.
88. Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2006 г. / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2006/60; НА МАСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 24. – 178 арк.
89. Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2005-2007 рр. – Київ-Запоріжжя : Дике поле, 2007. – С. 429-431.
90. Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2007 г. / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // НА ІА НАНУ; НА МАСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 31. – 231 арк.
91. Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2006-2007 рр. – Київ : вид. ІА НАНУ, 2008. – С. 363-365.
92. Щербань А. Л. Історія селітроваріння в Опішному // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – Вип. 18-19. – У видавництві.
93. Lustracye Królevszczyzn ziem ruskich Wołynya, Podola i Ukrainy z piérwszój połowi XVII wieku / Wydał A.Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – 226 s.
94. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A.Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	– Археологічні дослідження в Україні, Київ, Запоріжжя
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
ВУАК	– Всеукраїнський Археологічний комітет, Київ
ГЭ	– Государственный Эрмитаж, Ленинград
ИА НАНУ	– Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Киев
ІЗМН	– Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІКЗ	– Історико-культурний заповідник
МАО	– Московское Археологическое общество, Москва
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА МАСУ	– Науковий архів Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна, Харків
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НТШ	– Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, Львів
НУ	– Національний університет
ПАЗ	– Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПУАК	– Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
ПУСКУ	– Полтавський університет споживчої кооперації України, Полтава
СА	– Советская археологии, Москва-Ленинград
УТОПК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

ВІДОМОСТІ ПРО СЕЛІТРОВАРІННЯ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ТА В ЙОГО ОКРУЗІ У ДЖЕРЕЛАХ 1-ї пол. XVII СТ.

1613

- 1.** Augusti 12. Z inst[ancji] tychże, pow[od] na tymże, oraz ks[iąże] Jerzym Wiśniowieckich pozw[any], o gwałtowne na grunt pow[od] dziedziczny nad rz. Worskłem leż[ący], Hlińszczyzna zw[anej] nasłanie, tam mogiły Skorobor zw[anej] rozkopanie, saletry z niej robienie i gruntów zabranie–zysk. fol. 96.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 182.

- 2.** Augusti 13. M[iędzy] Proskurami Suszczańskimi i Krynickim, a Jerzym i Michałem ks[iąże] Wiśniowieckimi, w sprawie o skopanie góry Skorobor zwanej – rozpis. fol. 117.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 187.

1618

- 3.** Maii 21. M[iędzy] Teodorem i Jerzym Proskurami Suszczańskimi pow[od], a sukcesorami ks[iąże] Michała Wiśniowieckiego pozw[any], o zabór gruntów od dóbr pow[od] Worskła puszczyzna około mogiły Skorobor–stanął rozpisowy–dekret. fol. 171.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 252.

1622

4. Augusti 19. M[iędzy] Proskurami pow[od] a ks[iaźe] Halszką Wiśniowiecką pozw[any], o zabranie gruntów pow[od] w Worskłe, Hłnśzczynie i zrobienie mogiły Skorobora na salitrę–dekret. fol. 1358.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 623.

5. Augusti 19. Z inst[ancji] Proskurow, na żydach perejaślawskich, ku wskazaniu na nich win prawnych, a to za najechanie przez nich na mająt. powodów dziedziczną Hłnśzczynę, na horodyszczce Bilsko, i rozkopanie wałów–banicya. fol. 1387.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 624.

1632

6. *Жалованная грамота короля Сигизмунда III skarбовому писарю Филону-Петру Миrowицкому на два пустые городища надъ р. Ворсклюю.* 1632 г., февраля 16.

Żygmunt trzeci, z łaski Bożey król Polski, wielkie xięże Litewskie, Ruske, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflanskie, Szwedzki, Gotski, Wandal-ski, dziedziczny król. Oznamujemy tym listem naszym wszem wobec y każdemu zosobna, komu to wiedzieć należy, iż my, mając wzgląd y mi-łościwie baczenie na zasługi szlachetnego Philona Piotra Mirowickiego, pisarza naszego skarbowego, które nam y rzeczy pospolitey od wielu lat nieprzestając służyć wiernie y życzliwie, y do tąd dalszych czynić nie ustawa, onemu y potomkom jego własnym pewne dobra nasze to iest Ho-rodyszczą puste, dwoie, Hłnską u Bielską nazwane, wyżey Połtawy, nad rzeką Worskłem podle mogiły y Skorobora nazwaney, za rzeką Pszłem, na Ukrainie, w woiewodztwie Kiiowskim leżące, przychilając do consti-tutiey, w tey mierze uchwaloney, prawom dziedzicznym dać umyśliliśmy, iakoż ninieyszym listem z łaski naszej daiemy y konferuiemy. Które to dobra wzwysz pomienione szlachetny Piotr Mirowicky ze wszystkimi gruntami, polami, łąkami, sianożęciami, borami, lasami, pasiekami, rze-kami, ieziorami, stawami, młynami, karczmamy, ze wszystkimi innemi przynależnościami, które się, iedno w granicach swych zawieraią, w po-ssesege y wzywanie swoje obiąwszy, wolno mu ich będzie de eruda radice osadzać, iakoż sioła, folwarki y siołka poddanemi zasadzać y wszelakie pożytki, ktore jedno przemyślem jego wymyślione być mogą, wyiowsy

jednak saletry y towary leśne, które tam bez osobliwego pozwolenia naszego robione być nie mogą; ...

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. – Киев : в Университетской типографии, 1876. – Часть VI. – Т. I. – С. 486.

1636

7. *Lustracja anni 1636. IX Wojewodztwo Kijowskie. E. Starostwo Pereasławskie. Miasteczko Hadziacz, nowa sloboda.*

A iż osobnym przywilejem ЖКМ. terażniejszego Pana naszego miłościwego do téjże administracyi uroczyska pewne na osadzenie są naznaczone, to jest miasteczko Hadziacz z przyległościami, videlicet: Kamienne, Szary, Russowa Lubinka, Zynkow, Bielok, Hlinsk, które dopiero się sadzić poczynają, a drugie temże jeszcze podobieństwem zaczynają się sadzić, że prowentu żadnego nie czynią, takse lustrationis modernae do wyjścia slobód ich supersedowaliśmy. Więc że siła gruntu Rzeczypospolitej do administracyi dóbr saletrnych różne osoby odjęły i wiele osad nowych, penitus nullo jure sobie uczynili, za własne swoje dziedziczne dobra te grunty mienia Injungimus JMPanu staroście, aby z powinności swój jak najprędzej te dobra rekuperował, i sine intermissione przez instygatora koronnego i to uczynił.

Lustracye Królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – S. 215.

1638

8. *Царская грамота Тульскимъ воеводамъ князю Ивану Борисовичу Черкаскому съ товарищами съ препровождениемъ, для обсуждения, копій съ статейнаго списка нашихъ пословъ, бывшихъ въ Польше, и съ отвѣтнаго письма имъ даннаго панами радами.* 1638 Іюня 16.

... И Королевское де Величество того чертежу смотрилъ и за нашимъ челобитьемъ велѣлъ уступить въ Царскаго Величества сторону, почавъ отъ Куколчего логу до вершины рѣчки Галки, и за Галкою до рѣчки Хуси, а отъ рѣчки Хуси до вершины рѣчки Дрыгаловки, и черезъ рѣчку Олшанку до рѣчки Коренева, и за Коренево до рѣчки Сулы, и черезъ Сулу, межъ Лехановскаго и Недрыгаловскаго городищъ, до рѣчки Сулы, и черезъ Сулу до Каменнаго городища и до рѣчки до Псла, а за Псель до устья рѣчки Олешни, гдѣ впала въ рѣку Ворскль. А Бѣлское бѣ де городище роздѣлить пополамъ, и на томъ городищѣ Государя вашего, Его Царскаго Величества, и Великаго Государя нашего, Его Королевскаго Величества, людемъ города, и острогу и дворовъ ста-

вить не велѣтъ, учинить то городище межю межъ обоими великими Государствы. И вамъ бы де посломъ на томъ съ нами постановить, и то межвое дѣло совершить и ко Государю своему ѣхать соверша доброе дѣло; а какъ де вы то доброе дѣло учините и Путивлское межеванье къ концу приведете, и вамъ де посломъ будетъ добрая вѣчная слава.

И послы говорили: добро бѣ такъ, чтобъ то дѣло совершить и къ концу привести; толко тѣ засѣдалые зимли роздѣлить, такъ какъ мы вамъ нынѣ въ отвѣтъ говорили, и такъ будетъ на обѣ стороны безгрѣшно и впередъ ссоры не будетъ, а толко намъ то дѣло совершить по вашему хотѣнью, и та будетъ худая слава, что намъ потерять прямые старинные Государя своего земли. И вамъ бы, павомъ радѣ, о томъ помыслить и учинити бѣ по тому, что мы вамъ нынѣ послѣднюю мѣру объявили. Государь нашъ людей вашихъ не хочеть и у васъ не просить, а хочеть того, чтобъ земля его государева очищена была, а на землю у Государя нашего люди будутъ.

И паны рада говорили: что ино по тому быть не мочно, какъ мы вамъ объявили съ своей стороны поступку, и вамъ бы посломъ по тому съ нами дѣлать, а будетъ де вамъ съ нами на томъ не дѣлать, и у насъ де иныхъ рѣчей не будетъ и учнемъ того ждаты, что Царское Величество на то грамотою своею къ Королевскому Величеству отвѣтъ велить учинить. Мы де, паны рада, чаяли того, что вамъ въ тѣхъ спорныхъ земляхъ отъ Государя вашего дана полная мочь, и вы де прѣехали къ намъ не съ полною мочью; и впередъ де толко въ тѣхъ спорныхъ земляхъ отъ Государя вашего совершенья добраго не будетъ, и въ тѣхъ земляхъ межъ Великими Государи нашими ихъ Государствы, опричь ссоры, добра никакова не будетъ...

Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. 2 : С 1628 по 1647 г. – Санкт-Петербург, 1851. – Стлб. 885-886.

9. Царская грамота Тульскимъ воеводамъ князю Ивану Борисовичу Черкасскому съ товарищами...

Послѣдній отвѣтъ про рубежъ Кіевскій и Черниговскій съ Путивлемъ.

Да мы жъ панове рада и урядники Коруны Полскіе и Великаго Княжства Литовскаго вамъ, великимъ посломъ Царскаго Величества, въ отвѣтъ говорили и нынѣ на писмѣ даемъ, что Королевское Величество, Государь нашъ милостивый, хотя такъ ясные и прямые крѣпости, а по нашему документа, которые есмь въ отвѣтъ передъ вами клали и указывали на тѣ прямые исконп вѣчные Кіевскіе и Черниговскіе рубежи и имѣть; однако для любви и братства съ Царскимъ Величествомъ, Государемъ вашимъ, велѣлъ своіи прямой земли въ царскую сторону отступиться отъ Куколчего логу прямо въ верхъ рѣчки Сухо-

воромпа, оттуль до Дехаиовскаго городиша, отъ котораго рубежь двѣ версты межъ Недрыгаловскимъ городищемъ, которое въ Полскую сторону належитъ и остаться имѣть, оттуль Терномъ рѣкою итти до рѣки Бобрика, а перешедъ Бобрикъ в рѣку Сулу до Городетцкаго городиша, которое въ царскую сторону остаться имѣть, а рубежь въ дву верстахъ въ Московскую сторону будетъ до рѣки Псла, а рѣкою Пслою внизъ до Каменнаго городиша, отъ котораго двѣ версты въ Московскую сторону рубежь будетъ итти, а то городище въ Полскую сторону останется имѣть, оттуль черезъ рѣку Псель, перешедъ прямо, итти въ рѣчку Олешницу, которая въ рѣку Ворскль впадаетъ, и уже и лѣсъ весь Бокроевскіи въ Полскую сторону будетъ, а рубежь идетъ до Ворскла рѣки, а Ворскломъ рѣкою внизъ до Скелскаго городиша, которое въ царскую сторону останется, а рубежь отъ него въ верстѣ межъ Бѣлскимъ городищемъ, и оттуль черезъ рѣку Ворскль пришедчи до рѣки Мерла, а рѣку Мерлу поперегъ перешедчи до рѣки Коломаки, которую поперегъ перешедчи уже до рѣки Орчика, тою рѣкою итти въ верхъ ажъ до Муравскихъ шляховъ.

Таковъй рубежь Его Королевское Величество съ нами паны радю и со всею Рѣчью Посполитою для любви и братства съ Царскимъ Величествомъ учинити произволяетъ...

Дворповые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. 2 : С 1628 по 1647 г. – Санкт-Петербург, 1851. – Стлб. 907-908.

РЕЗЮМЕ

У процесі науково-рятивних археологічних досліджень, проведених в урочищі Поле 2-ої бригади на території пізньоскіфського поселення в північно-західній частині Великого укріплення Більського городища, поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської області, виявлений виразний виробничо-житловий комплекс козацької епохи. Час його існування припадає на другу – третю чверті XVII століття, тобто, на період активного економічного освоєння території укріплення раннього залізного віку українським населенням Нового часу.

До складу дослідженого комплексу входили житловий і група виробничих об'єктів. Перша споруда – це залишки котловану невеликого тимчасового, заглибленого в ґрунт нижче лінії промерзання, житла каркасно-стовпової конструкції, зі входом та розвалом глинобитної печі. Виробничі об'єкти представлені рештками трьох печей, а також двома господарськими ямами, що використовувалися у процесі виварювання селітри.

Досить цікава колекція предметів, виявлених при розкопках польового стану селітроварників, представлена уламками побутового і виробничого інвентаря, серед якого: деталь рогача, точильні бруски, уламки оковки транспортних засобів того часу, підковка для чобіт, а також фрагменти характерного гончарного посуду і скляної пляшки. Серед знахідок, виявлених в окрузі польового стану, – музичний інструмент тієї епохи – дрімба (варган).

Імовірно, що досліджений комплекс належав групі промисловиків, які могли з'явитися на схилах долини Більського струмка, неподалік від озера, за власною або старшинською ініціативою. Розміщення досліджених печей в урочищі Поле 2-ої бригади є цілком закономірним, оскільки вони розташовувалися у безпосередній близькості від води, запасів деревини, а також чорноземних культурних нашарувань стародавнього поселення, валів укріплень і курганів, що виступали сировиною для виробництва селітри.

Виділяються два етапи (можливо, сезони) роботи селітроварників, розмежовані у часі проміжком від року до кількох років. Час діяльності перших більських «поселенців» у прикордонні Гетьманщини і Московської держави припадає на епоху Руїни, що підтверджується знахідкою в житлі мідного шведського соліда ризького карбування 1649 р., характерного для грошового обігу Лівобережної України і прикордоння Московського царства до початку правління Петра I.

Хронологічні рамки існування такого комплексу підтверджуються не тільки археологічними матеріалами, а й письмовими джерелами того часу. Це невеликий і вельми показовий корпус документів, в яких відкриті факти, що стосуються існування в межах території Більського городища численних об'єктів селітроварницького виробництва. На основі аналізу наявних документів та отриманих матеріалів, пік активності селітроварників у Більську припадає на другу чверть – середину XVII століття.

Таким чином, здійснені наглядні науково-рятувальні роботи на поселенні в урочищі Поле 2-ої бригади позначили його перспективність не тільки для подальших досліджень у контексті вивчення пізньоскіфських пам'яток Лісостепу, а й для розробки проблем, пов'язаних з історією промислово-економічного розвитку земель Гетьманщини, особливо, поширення в Українсько-Московському порубіжжі селітроваріння.

РЕЗЮМЕ

В процесі научно-спасательних археологічних досліджень, произведених в урочище Поле 2-й бригади на території поздне-скифського поселення в северо-западній частині Великого укріплення Більського городища, у с.Більськ Котелевського району Полтавської області, виявлено виразительний виробничо-жилищний комплекс козацької епохи. Час його існування припадає на другу – третю чверть XVII століття, тобто на період активного економічного освоєння території городища раннього залізного століття українським населенням Нового часу.

В склад дослідженого комплексу входили жилищний і група виробничих об'єктів. Перше спорудження – це рештки котлована невеликого тимчасового, углибленого в ґрунт нижче лінії промерзання, жилища каркасно-столбової конструкції, з входом і розвалом глинобитної печі. Виробничі об'єкти представлені більш різноманітно. До них відносяться котловани трьох печей різного призначення, а також дві ями, використані в процесі варіння селітри.

Довольно цікава колекція предметів, виявлених при розкопках польового стану селітроварів, представлені рештками нехитрого побутового і виробничого інвентаря, серед якого: деталь хваста, точильні бруски, рештки оковок транспортних засобів того часу, підковка для сапог, а також фрагменти характерної гончарної і скляної посуду. Вблизи польового стану знайдено також деталь музичного інструмента – дрімби (варгана).

Вероятнее всего, дослідований комплекс належав невеличкій групі промисловиків, які могли обжитися на схилах долини Більського ручья, недалеко від озера, по власній або старшинській ініціативі. Розташування дослідженого стану в урочищі Поле 2-й бригади обумовлено близькістю до води, великою кількістю деревини в окрузі, а також наявністю чорноземних культурних наслоєнь

древнего поселения с зольниками, валов укреплений и курганов, грунт которых и был сырьем для производства селитры.

Выделяются два этапа (возможно, сезона) работы селитроваров, разделенных во времени промежутком от года до нескольких лет. Время деятельности первых бельских «поселенцев» в пограничье Гетьманщины и Московского государства приходится на эпоху Руины, что подтверждается находкой в жилище медного шведского солида рижской чеканки 1649 г. — монеты, характерной для денежного обращения Левобережной Украины и пограничья Московского царства до правления Петра I.

Хронологические рамки существования такого комплекса подтверждаются не только археологическими материалами, но и письменными источниками того времени. Это небольшой, но весьма показательный корпус документов, в которых отложились факты, касающиеся существования на территории Бельского городища и в округе многочисленных объектов селитроваренного производства. На основе анализа документов и полученных материалов пик активности селитроваров в Бельске можно отнести ко второй четверти — середине XVII века.

Таким образом, осуществленные спасательные работы на поселении в урочище Поле 2-й бригады обозначили его перспективность не только для последующих исследований в контексте изучения позднескифских памятников в Лесостепи, но и для разработки проблем, связанных с историей промышленно-экономического развития земель Гетьманщины, в особенности с распространением в Украинско-Московском порубежье селитроварения.

SUMMARY

During the rescue-archaeological excavations, which were made in the tract «Pole of the 2nd Brigade» in the north-western part of the Great fortification of Bilsk settlement, near village Bilsk in Kotelva district of Poltava Region, very informative archaeological and historical data was obtained. Archaeological investigations were carried out on the part of late Scythian settlement. In course of the digs there were found more than 60 objects of Scythian Time and quite an expressive complex of a saltpeter workhouse which is described in this work.

This workhouse existed in the middle – the third quarter of the XVII century. This was a period of active economical development of the ancient Scythian hillfort area by Ukrainian population of the Modern Age.

The structure of this complex included housing and a group of production facilities. The first building was a small temporary house, dug into the soil below the frost line, with clay stove and one entrance. The house was built in the frame-pole technique. Production facilities are more variable. These include pits of three furnaces, salt-pan, and two household wells, which were used in the process of saltpeter boiling.

During the excavation of the saltpetre workhouse, there was found quite an interesting collection of artifacts. There are presented uncomplicated household and industrial implements, among them: a part of tongs, grinders, pieces of vehicle fittings of those times, a calk, fragments of pottery and glass bottles. A musical instrument – drymba was found near this field camp.

Investigated complexes must have belonged to a small group of field men, which had settled on the slopes of the valley of the Bilsky creek, not far from the lake, on their own initiative. The placement of the investigated workhouse is quite obvious, because it was located in close proximity to the water. Next to it there was a large amount of wood and humus with cultural layers of ancient settlements from the ashtary, walls and embankment fortification mounds, which were performed feedstock for the production of nitrate.

This workhouse had two stages (possibly seasons) of existence. The stages were separated by a time interval from one to several years' lengths.

In the Getmanschina and Muscovy borderlands the period of activity of the first Bilsk's «settlers» was in the Ruin epoch. This was confirmed by coming across finding of Swedish coin in the house. The solidus is similar to those which have been being coined during 1649 in Riga. This coin is typical for monetary circulation on the left bank of Ukraine and in the Moscow kingdom borderlands before reign of Peter I.

The chronological frames of workhouse existence are confirmed not only by archaeological materials, but also by written sources of those times. They are not big. However, it is very illustrative case of documents. These documents contain facts concerned about the existence of numerous saltpeter production objects on the territory of the Bilsk settlement. Due to documents, the peak of saltpeter boiling activity in Bilsk was accounted for the second quarter – the middle of the XVII century.

Thus, the carried out rescue work on the settlement in the tract «Pole of the 2nd Brigade» marked its perspective for research of Late Scythian sites in forest-steppe and, of course, for the history of industrial and economical development of Getmanschina, particularly for the formation of one of the important commercial terms of this development at Ukrainian-Moscow frontier – saltpetre production.

ПРО АВТОРІВ

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович (01.05.1957, м.Полтава) – археолог, історіограф, кандидат історичних наук (1997), старший науковий співробітник (2000), заслужений працівник культури України (2003).

Закінчив середню школу № 7 м.Полтава (1974), історичний факультет Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка (1978). Старший науковий співробітник (1978-1981), завідуючий сектором археології фондів (1981-1988), завідувач науково-дослідного відділу археології (1988-1990), заступник директора з наукової роботи (1990-1993) Полтавського краєзнавчого музею. Науковий редактор більшості видань музею. У 1993-2008 рр. – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, з лютого 2008 р. – провідний науковий співробітник цього ж закладу. З 2005 р. – заступник директора ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., начальник Полтавської археологічної експедиції, член Польового комітету Інституту археології НАН України.

Головний редактор наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (з 1997 – 25 окремих і спарених випусків), керівник Видавничого центру «Археологія» (1995-2008 – 135 видань), відповідальний секретар Полтавського наукового товариства краєзнавців (1991-2002), член правління Полтавської спілки літераторів (1992-2000) і Головної Ради Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (з 2001).

Автор понад 900 наукових та публіцистичних робіт з археології, історії археології, історіографії, музеєзнавства, джерелознавства, в т.ч. 35 монографічних і колективних монографічних досліджень, каталогів, підручників. Науковий редактор 111 наукових та краєзнавчих видань.

Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (1999). Лауреат премій ім. Самійла Величка (2004) та ім. Вікентія Хвойки (2009). Ініціатор відзначення 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень.

Пр.: Пам'ятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог. – Полтава, 1986. – 64 с.; Курганы Нижнего Поворскля. – Москва, 1994. – 104 с.; Більське городище. – Київ-Гамбург-Полтава, 1999. – 104 с. (у співавт.); Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. – Київ-Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.; Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния). – Киев-Комсомольск: Археология, 2003. – 324, I с. (у співавт.); Давня історія Полтавщини (XX тис. до н.е. – V ст. н.е.): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2004. – 168, IV с. (у співавт.); Середньовічна історія Полтавщини (VI – пер. пол. XVI ст. н.е.): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200, IV с. (у співавт.); Кургани між сс. Дуканичі та Солонці в пониззі Псла. – Київ-Полтава: Археологія, 2007. – 142 с.; Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі. – Київ-Полтава: Археологія, 2007. – 142 с.; Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. – Київ-Полтава: Археологія, 2007. – 110 с.; 3 історії археологічних досліджень на Полтавщині. – Київ-Полтава, 2007. – 124, XII с.; Кургани скіфського часу західної

округи Більського городища. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2010 — 208, 8 с. (у співавт.); серії праць: Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка, Інститутська гора (3 част.). — Київ-Полтава, 2008-2009. — 138, 2, 4 с.; 140, 4 с.; 132, 6 с. (у співавт.).

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович (05.09.1984, м.Полтава) — археолог, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (2010), магістр археології та давньої історії України (2007), аспірант Національного університету «Кієво-Могилянська академія».

Закінчив Полтавський міський національний ліцей №1 ім. І.П.Котляревського (2001), бакалаврат історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (2005), магістерську програму з археології Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (2007). Науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (з 2007). Спеціалізується в галузі слов'яно-руської археології, дослідник старожитностей козацької епохи.

Автор більше 30 наукових праць зі слов'яно-руської і козацької археології.

Пр.: Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). — Полтава: Археологія, 2005. — 48 с.; Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — Київ-Полтава, 2009 — 132, 4 с. (у співавт.); серії праць: Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка, Інститутська гора (3 част.). — Київ-Полтава, 2008-2009. — 138, 2, 4 с.; 140, 4 с.; 132, 6 с. (у співавт.).

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович (02.09.1982, с.Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Полтавської обл.) — археолог, завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (2009), науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (2007).

Закінчив середню школу с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну (1999), історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (2004) та магістратуру історичного факультету цього ж вузу (2005).

Автор і співавтор більше 40 наукових праць з археології, у т.ч. співавтор 7 монографічних та колективних монографічних досліджень і брошур.

Пр.: Пам'ятки археології території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині. — Київ-Полтава: Дивосвіт, 2007. — 38 с. (у співавт.); Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. — 146 с. (у співавт.); серії праць: Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка, Інститутська гора (3 част.). — Київ-Полтава, 2008-2009. — 138, 2, 4 с.; 140, 4 с.; 132, 6 с. (у співавт.); Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ-Полтава: Полтавський літератор, 2008. — 148 с. (у складі колект. авт.); Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині. — Київ-Полтава: Дивосвіт, 2009. — 104 с. (у співавт.).

ЗМІСТ

Передмова	5
Глава 1. Пізньоскіфське поселення в ур. Поле 2-ї бригади з об'єктами селітроварництва	14
Глава 2. Польовий стан селітроварників середини – третьої чверті XVII ст. над Більським озером	20
Глава 3. Селітроваріння на Більському городищі та в його окрузі	59
Висновки	72
Джерела та література	74
Список скорочень	81
Додаток. Відомості про селітроваріння на Більському городищі та в його окрузі у джерелах 1-ї пол. XVII ст.	82
Резюме	87
Summary	91
Про авторів	93

Наукове видання
Супруненко Олександр Борисович
Шерстюк В'ячеслав Вікторович
Пуголовок Юрій Олександрович

СЕЛІТРОВАРНИЦЬКИЙ СТАН НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Українська мова, резюме – рос., англ.

Оригінал-макет видання підготовлений ПП Лазарева Т.О.
на замовлення Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. (05322) 2-26-12

На обкладинці:

Більськ, с. Поле 2-ї бригади, ур. Вигляд з південного заходу.

Фото О.Б.Супруненка.

На 1-й с. обкл.:

Знахідки: підковка до чобіт, *залізо*; ризький солід шведської королеви
Христини 1649 р., *мідь*; денце пляшки, *скло*; горщик.

Фото М.О.Радченка та В.В.Шерстюка.

На 4-й с. обкл.:

Учасники досліджень (*зліва направо*): А.І.Тимошук, М.О.Радченко,
О.В.Сидоренко, Ю.О.Пуголовок, А.В.Артем'єв, О.Б.Супруненко.

Відповідальна за випуск — **І.М.Кулатова**

Коректура — авторська

Технічний редактор — **С.В.Хорєв**

Комп'ютерна верстка — **С.В.Хорєв**

Сканування та обробка ілюстрацій — **А.І.Тимошук**

Переклад на англійську мову — **Ю.О.Пуголовок**

Здано в набір 02.12.2009 р. Підписано до друку 20.01.2010. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 5,90. Ум.-друк. арк. 7,02 + вклейка 0,59.

Тираж 310 прим. Вид. № 139. Зам. №1/19-2010.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»

тел. (0532) 66-16-85.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

A.B.Suprunenko, V.V.Sherstyuk, Y.A.Pugolovok

**SALTPETRE WORKHOUSE
IN THE SITE OF THE ANCIENT SETTLEMENT
OF BILSK**

